

Álvaro Cunqueiro e a paremioloxía

Xesús Ferro Ruibal¹

Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

O presente artigo ofrece a edición de dous breves pero substanciosos artigos paremiolóxicos do escritor galego Álvaro Cunqueiro: o primeiro é un artigo inédito sobre refráns galegos de tema sexual escrito en 1951; o segundo é un esquecido artigo publicado no *Faro de Vigo* en 1955 e reeditado con numerosos retoques en 1957 en *La Voz de Galicia* e nos que Cunqueiro expón a matizada valoración que el fai do refraneiro e tamén deixa ve-la súa tan característica erudita fantasía. Ofrécese despois sete mostras de como Cunqueiro definía fraseoloxismos e paremias, non á maneira académica, senón por simple contextualización, como fan os usuarios espontáneos e finalmente sitúase Cunqueiro na polémica dos escritores do seu tempo contra o uso da fraseoloxía no xornalismo e na literatura.

Palabras clave: paremioloxía erótica galega, paremiografía galega, fraseoloxía como recurso literario, Álvaro Cunqueiro.

This paper offers an edition of two brief and meaningful paremiological articles written by the Galician writer Álvaro Cunqueiro. The first one, which was written in 1951, is an unpublished paper about Galician proverbs whose main topic is the sexual one. The second one is a paper already published in Faro de Vigo in 1955 and reprinted with many slight changes in 1957 in La Voz de Galicia. In this paper Cunqueiro shows his own appreciation of the collection of proverbs and also shows his characteristic fantasy. Then this article offers seven examples of how Cunqueiro defined phraseologisms and proverbs, not in an academic way, but just by simple contextualization as spontaneous users do; and finally discusses what is the position of Cunqueiro in the controversy between the writers of his time against the use of phraseology in journalism and literature.

Keywords: Galician erotic paremiology, Galician paremiography, phraseology as literary resource, Álvaro Cunqueiro.

Data de recepción 01/09/2011 Data de aceptación 07/10/2011

¹ As fontes deste artigo proceden do arquivo da Real Academia Galega, de Miguel Anxo Seixas Seoane e da hemeroteca dos xornais *Faro de Vigo* e *La Voz de Galicia*. A todos vai a miña gratitude. Teño que agradecer tamén algunha noticia a Wolfgang Mieder e observacións valiosas a María Xesús Fernández Lopo, Luís Alonso Girgado, Miguel Angel Pousada Cruz, Antonio Fernández Guiadanes e tamén ós revisores anónimos. Agradézolles diversas axudas a Xacinta Varela Martínez e mais a Carmen Mellado.

Álvaro Cunqueiro Mora (Mondoñedo 1911 – Vigo 1981) foi un escritor galego (poeta, novelista, dramaturgo, xornalista e gastrónomo) que está considerado un dos grandes autores do século XX tanto na literatura galega coma na literatura castelá. A súa obra é grandiosa en volume, variedade e calidade; está construída cun imaxinario propio e cunha estética orixinal: *Merlín e familia*, *Si o vello Sinbad volvese ás illas* e *As crónicas do sochantre* son algunhas das obras que lle mereceron os premios máis relevantes que existen na Península Ibérica. Dotado dunha fantasía homérica, díxose del moitas veces (García Márquez entre outros) que debía te-lo Premio Nobel e, cando morreu, estábase xestando precisamente a súa candidatura.

Na súa oceánica produción xornalística encontrei dous breves artigos paremiolóxicos, menores pero non irrelevantes, dos que un é inédito. Os dous artigos están vinculados á convocatoria (1951) e ó fallo (1955) dun concurso para premia-lo mellor Refraneiro Galego, convocado pola Editorial de Bibliófilos Gallegos, pioneira na resistencia cultural galega e que, para este concurso dispuxo en 1954 un premio de 12.000 pts. e maila edición. Dese premio, do que aínda está pendente a edición, xa demos toda a documentación imprescindible no prólogo á edición do Refraneiro de Francisco Vázquez Saco, que foi un dos participantes na primeira fase (VAZQUEZ SACO 2003:XXVIII-XXXI): o lector interesado pode acceder a ela tamén en http://www.cirp.es/pls/bdox/inv.pub_detalle2?p_id=142.

A convocatoria suscitou en Cunqueiro un artigo titulado *Por si ou por non*. E a inminencia do fallo, que el debía de coñecer por amigos, suscitou un segundo titulado *Los refraneros*. Polas razóns que se verá, é ben reproducilos. Empezarei polo primeiro.

1. “Por si ou por non” (1951)

Posible escolio a una paremiología gallega

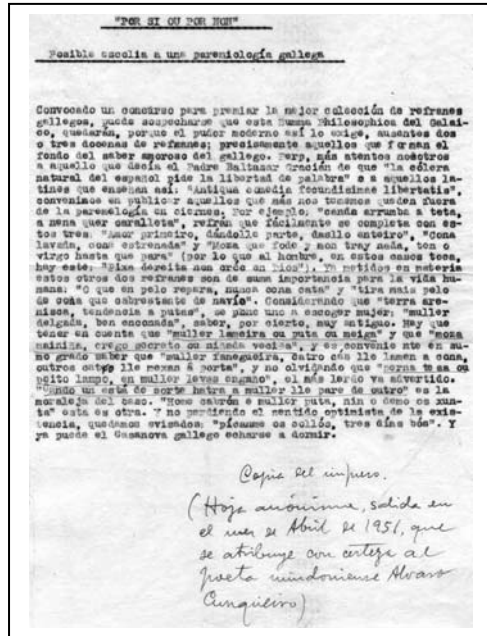
Convocado un concurso para premiar la mejor colección de refranes gallegos, puede sospecharse que de esta Summa Philosophica del galaico, quedarán, porque el pudor moderno así lo exige, ausentes dos o tres docenas de refranes; precisamente aquellos que forman el fondo del saber amoroso del gallego. Pero, más atentos nosotros a aquello que decía el P. Baltasar Gracián de que la *cólera natural del español pide la libertad de palabra*, o a aquellos latines que enseñan así: *Antiqua comoedia facundissimae libertatis*, convenimos en publicar aquellos que más nos tememos queden fuera de la paremiología en ciernes. Por ejemplo: *Cando arrumba a teta, a nena quer caralleta*, refrán que facilmente se completa con estos otros tres: *Amor primeiro, dándolle parte, daslo enteiro, Cona lavada, cona estrenada* y *Moza que fode e non trae nada, tén o virgo hastra que paira*. (Por lo que al hombre en estos casos toca, hay éste: *Pixa dereita non cré en Dios*). Ya metidos en materia, estos otros dos refranes son de suma importancia para la vida humana: *O que en pelos repara, nunca cona cata* y *Tira máis pelo de cona que cabestrante de navío*. Considerando que *Terra arenisca, tendencia a putas*, se pone uno a escoger mujer: *Muller delgada, ben enconada*, saber, por cierto, muy antiguo. Hay que tener en cuenta que *Muller laimeira, ou puta ou meiga*, y que *Moza mainiña, crego secreto ou niñada veciña*, y es conveniente en sumo grado saber que *Muller fanegueira, catro cás lle lamben a cona i-outros catro lle mexan á porta*, y no olvidando que *Perna tesa e peito lampo, en muller levas engano*, el más lerdo va advertido. *Cando un está de sorte, hastra a muller lle pare de outro*, es la moraleja del caso. *Home cabrón e muller puta, nin o demo os xunta*, esta es otra. Y no perdiendo el sentido optimista de la existencia, quedamos avisados. *Picanme os collós, tres días bós*. Y ya puede el Casanova gallego echarse a dormir.

IMAXE 1

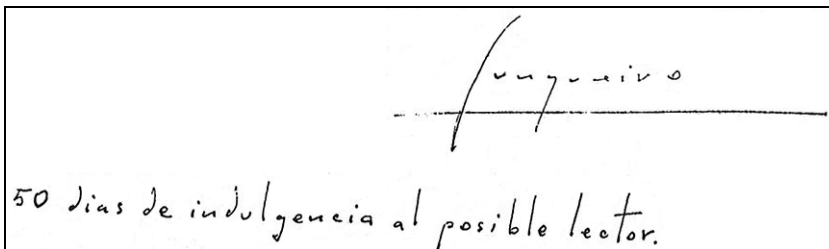

[Nota manuscrita do orixinal]
Cunqueiro
50 días de indulgencia al posible lector

IMAXE 2

[Nota manuscrita do mecanoscrito]
Copia del impreso.
Hoja anónima, salida en el mes de abril de 1951, que se atribuye con certeza al poeta mindonense Á. Cunqueiro.

Deste texto paremiolóxico galego, inédito ata hoxe, temos dúas versións: a que chamarei *orixinal* (imaxe 1) e unha *copia mecanoscrita* (imaxe 2). Non localicei máis exemplares deste texto en bibliotecas ou arquivos galegos.

1.1. Descrición

O orixinal é unha folla impresa sen pé de imprenta. As dúas últimas liñas están manuscritas con letra de Álvaro Cunqueiro. Aínda que lle chamo orixinal, o exemplar ó que eu tiven acceso é unha fotocopia que me facilitou Miguel Anxo Seixas Seoane: el recibiu de X.F. Armesto Faginas, morto en novembro de 2006 e sucesor de Cunqueiro na dirección do xornal *Faro de Vigo* e, por parte, un dos máis informados

biógrafos do escritor mindoniense. A letra da sinatura e do comentario humorístico da concesión de indulxencias é de Cunqueiro, segundo me recoñece o seu fillo César Cunqueiro. Aínda que resulta indispensable face-la advertencia de que eu non teño nin vin o papel coa sinatura autógrafa de Cunqueiro, senón a fotocopia, eu dou por feito que a sinatura e maila concesión de indulxencias están no orixinal, porque outra cousa resultaría impensable na devota relación de Armesto Faginas con Álvaro Cunqueiro.

A copia mecanografiada (imaxe 2) carece da sinatura e da concesión de indulxencias e, no seu lugar, ten unha nota manuscrita que especifica a data e a autoría. Este mecanoscrito está no arquivo da Real Academia Galega (fondo Fermín Bouza Brey), coa sinatura C-171/67 e a letra paréceme de don Fermín. Aínda que afirma que é *copia del impreso*, ademais doutras miudezas², carece da sinatura de Cunqueiro e da humorística concesión de indulxencias, o que quere dicir que o mecanógrafo tivo diante un exemplar que carecía (ou aínda carecía) deses dous elementos autógrafos finais e que, en consecuencia, o exemplar asinado que chamamos *orixinal* é, polo menos parcialmente, posterior ó mecanoscrito.

Non coñezo ningún outro exemplar nin testemuño deste breve escrito paremiolóxico. Non existe, dende logo, nos dous arquivos nos que podería esperarse, a Biblioteca Penzol (Vigo) e a do Museo de Pontevedra, que garda toda a documentación do aludido concurso de refráns.

1.2. Autoría

Se non tivésemos ningunha indicación da autoría, calquera galego pensaría en Camilo José Cela como autor deste texto, por se-lo autor do voluminoso e inacabado *Diccionario secreto* (Cela 1968-1974) e do *Diccionario del erotismo* (Cela 1988). Pero Cunqueiro tamén escribiu moito de temas eróticos, aínda que toca estes temas cun estilo persoal, feito de realismo refinado pola elegancia da erudición e do humor, como pode verse nos 63 artigos que César Antonio Molina reuniu baixo o título *La bella del dragón. De amores, sabores y fornicios* (Cunqueiro 1991). Cunqueiro fóraos publicando en 1977-1978, trala chegada da democracia, en revistas como *Bazaar* e *Primera Plana* e en 1979-1980 en *Sábado Gráfico* ou *Faro de Vigo*. Só un deses artigos é anterior á democracia (*Faro de Vigo* 11.10.1956). Este, que agora ve a luz, sería o primeiro, o menos elaborado, o máis descarnado.

A humorística concesión de *50 días de indulgencia al posible lector* é verosímil en Cunqueiro (pero tamén o sería en Cela), tendo en conta que, naquela sociedade controlada polo clero, a lectura deste texto consideraríapecaminosa e necesitada dalgunha absolución eclesiástica.

Contamos con dous testemuños de diferente natureza pero concordantes: Armesto Faginas e Bouza Brey, xa falecidos, atribuíron sen dúbida a Álvaro Cunqueiro este breve apunte paremiolóxico. Miguel Anxo Seixas asegúrame que Armesto Faginas lle explicou que Cunqueiro de cando en vez imprimía cousas que non difundía e que as

² O mecanoscrito encabeza algúns refráns con minúscula e ademais escribe *escolia* por *escolio*; *Galaico* por *galaico*; *comedia* por *comoedia*; y *non tray nada* por *e non trae nada*; *hastra que para* por *hastra que para*; *non cree en Dios* por *non crê en Dios*; *O que en pelo repara* por *O que en pelos repara*; *Muller lameira* por *Muller laimeira*; *lamen* por *lamben*; *outros catro* por *i-outros catro*; *Perna tesa ou peito lampo* por *Perna tesa e peito lampo*. O tipo de erratas evidencian unha persoa pouco afeita a escribir en galego e, polo tanto, parecen excluír que sexa Fermín Bouza Brey o autor da copia.

reservaba unicamente como agasallo persoal para un amigo ou un moi reducido número de amigos.

Non parece posible que persoas tan próximas a Cunqueiro, como Bouza Brey e Armesto, puidesen equivocarse ou falsificar esta atribución de autoría. A aceptala axuda algún outro indicio coherente que ofrece o propio texto.

1.3. Impresión e circulación deste texto paremiolóxico

¿É esta folla a proba de imprenta dun artigo que finalmente a dirección ou o propio Cunqueiro decidiu que non se publicaría pero que o autor quixo gardar e finalmente darlla en agasallo a algún amigo? ¿Sería un artigo abortado polas circunstancias políticas? Non mo parece, porque un home tan intelixente coma Cunqueiro sabía ben, antes de poñerse a escribir, que o *Faro de Vigo* en 1951 non daría cabida a un texto coma este, e se cadra tampouco outro xornal do momento³. Máis aínda: non encontrei este tipo de letra nin estas dimensións de caixa nesa época no *Faro*. Polo tanto, coido que hai que descartar que Cunqueiro escribise isto pensando publicalo no *Faro de Vigo*, xornal no que por estes anos empeza a colaborar e no que pasaría a ser redactor fixo en 1961, subdirector (1964-1965) e director (1965-1970). Redondamente, este artigo de refráns eróticos non encaixa no *Faro* de 1951.

¿Onde se imprimiría este texto? Descartado o *Faro de Vigo* e descartada quizais a simple utilización dos seus tipos, habería que pensar nalgún outro prelo que Vigo tiña capaz de atreverse a imprimir textos difíciles⁴.

Queda dito que non dei levantado máis exemplares deste texto cós dous descritos. A difusión debeu de ser moi reducida, se espreitadores tan atentos coma Fermín Penzol⁵ e Filgueira Valverde⁶ non o apañaron: non hai copia nin na Biblioteca Penzol de Vigo nin na do Museo de Pontevedra. Polo que se verá na epígrafe 1.7. ningún dos paremiólogos posteriores cita a totalidade destas paremias e iso que algún deles (Vicente Llópiz, sobre todo) tiña certa pretensión de exhaustividade. Que tan atentos paremiólogos non o citen reforza a sospeita de que o exemplar que manexamos tivo unha circulación extremadamente restrinxida.

Todo indica que estamos ante o texto dun autor que escribe e quizais mesmo imprime algo do que nunca máis se preocupa e que llo dá a algún amigo, sen nunca gardar copia: talmente coma quen fai unha repenicada paxariña de papel e lla regala a quen ten

³ O *Faro de Vigo* desa época, coma tódolos xornais contemporáneos, ten poucas páxinas e conxuga nelas unha importante porcentaxe de noticias de asuntos procedentes da actividade relixiosa (xerarquía, parroquias, asociacións e confrarías) cos da actividade militar e política do *Régimen* de Franco e cunha selección de política internacional en sintonía coa ideoloxía vixente. E o resto son noticias locais, deportes, publicidade, notas necrolóxicas e, nalgúns días, algunhas colaboracións de asunto cultural.

⁴ Podiamos pensar en *Gráficas Numen*, que estaba na rúa Velázquez Moreno, a poucos metros dos talleres do *Faro*, e que naqueles anos de extrema dificultade para a lingua galega foi unha verdadeira catacumba na que se fixeron algunhas edicións de resistencia cultural clandestina.

⁵ Rexistrador da propiedade e bibliófilo que dedicou toda a súa vida a adquirir todo tipo de textos que sobre Galicia lle poñían nas mans libeiros de vello de toda España. A súa selectísima biblioteca dooua á cidade de Vigo (Biblioteca Penzol).

⁶ Profesor, membro de varias Academias, cofundador do Seminario de Estudos Galegos e do posterior Instituto P. Sarmiento de Estudos Gallegos, director do Museo de Pontevedra durante moitos anos, onde conseguiu ordena-la procura, catalogación e difusión de todo tipo de materiais da cultura de Galicia.

cabo del e nunca máis pensa nesa minucia. Esas son, polo que parece, as trazas de Álvaro Cunqueiro.

1.4. A ocasión

Ese ablativo absoluto inicial (*Convocado un concurso*) remítenos ó xa mentado concurso de paremioloxía galega da Editorial de Bibliófilos Gallegos. A convocatoria é de xaneiro de 1951. O *Faro de Vigo* dá noticia dela o 2 de febreiro seguinte na súa páxina 6. A nota manuscrita de Bouza Brey sitúa a saída desta folla en abril dese mesmo 1951. Pero o moderno servizo de hemeroteca dixital do *Faro de Vigo*, que me acolleu con hospitalidade que agradezo, permíteme asegurar que este artigo non se publicou nese xornal en todo o 1951 nin nos inmediatamente posteriores.

Cunqueiro prevé, en 1951, que ninguén se vai atrever a consignar nun refraneiro estes refráns escabrosos: *quedarán, porque el pudor moderno así lo exige, ausentes dos o tres docenas de refranes*: esa é a súa premonición. ¿Pero foi así?

Nisto trabucouse Cunqueiro: o gañador dese concurso, Vicente Llópiz Méndez, presentará na segunda convocatoria un refraneiro monumental (aínda que de valor desigual) ordenado en 77 temas e un deles que titula *Coprológicos* non ten *dos o tres docenas de refranes* senón 388 refráns (sen contar variantes) referidos ó sexo e ós excrementos. Así que o *pudor moderno* non impediu que se consignasen. Para unha sucinta pero significativa noticia do que é ese *Refraneiro* véxase Ferro (1997: 205-206).

1.5. Contido. Pedindo licenza

É condición dos grandes escritores escribir non tanto para os lectores contemporáneos deles senón para os do futuro. E o texto, que no 2011 podemos ler sen escrúpulo e mesmo con perspectiva filolóxica, xa tiña ese interese en 1951. Esta íntima independencia do verdadeiro escritor é a que o leva a imprimir un texto maldito e darlo en forma anónima a algún(s) amigo(s) utilizando como pasaporte unha cita libre do xesuíta aragonés Baltasar Gracián (1601-1658):

La cólera natural del español pide la libertad de palabra.

Non encontrei a cita exacta pero o CORDE da Real Academia Española permíteme encontra-lo que probablemente é o texto real de Gracián:

En España siempre hubo libertad de ingenio, o por gravedad, o por nativa cólera de la nación, que no por falta de inventiva (Gracián: 682).

Se non hai cita máis exacta, habería que dicir que o noso autor aínda mellora o estilo aforístico de Gracián, dándolle concisión e rotundidade: unha rotundidade especialmente atrevida e reivindicativa na situación política que se vive en España en 1951. A esta cita-escudo dun eclesiástico, o autor engádelle outra cita-escudo dun autor latino:

Antiqua comoedia⁷ facundissimae libertatis⁸

⁷ O orixinal di erroneamente *coemedia*.

⁸ En realidade o texto completo é este *Antiqua comoedia cum sinceram illam sermonis Attici gratiam prope sola retinet, tum facundissimae libertatis, et si est in insectandis vitiis praecipua, plurimum tamen virium*

Tamén esta cita está simplificada. O carácter español e o espírito humorístico, polo tanto, pretenden converterse en pasaporte ou escudo para o escritor que vai falar en papel impreso dun tema tabú pero que, con esta maña, pretende saír indemne da materia na que entra. As dúas citas están feitas de memoria como corresponde a un escritor capaz de crear historias, personaxes e mesmo lugares ben máis interesantes cós reais. Como se ve, se non o dixeron exactamente así, así é como o debían dicir. O obxectivo está cumprido.

Non é banal que a cita sexa máis concisa e rotunda có orixinal. Máis adiante veremos que Cunqueiro devecíaa por conseguí-la concisión dos refráns, o que chama *el contar prieto, medido y vivo del refrán*. Veláí unha proba complementaria de que esta é xa a pluma de Álvaro Cunqueiro.

Nesta forma velada de pedir licenza con armas eruditas Cunqueiro fai o que calquera paisano rural faría para pronunciar algún destes refráns. Explícome. Podería pensarse que estes son refráns de xente dun nivel socioeconómico moi baixo, afeitas a viviren permanentemente nun nivel de informalidade e que, precisamente por iso, serían máis propensas a usar sen rubor estas palabras e estes conceptos. Pero calquera persoa afeita a observar en Galicia a comunicación no mundo rural e mariñeiro sabe que as persoas dese medio, por pobres que sexan, son moi reacias a utilizaren palabras relativas non só ás partes xenitais do corpo senón mesmo a algunhas outras partes do corpo e nunca as pronuncian sen poñeren antes algún inciso eufemizador, como *dispensando...*, *con perdón da palabra...*, *dispensando a súa cara...*, *con perdón da súa cara...* e similares. Ben, pois Cunqueiro fai igual: entra en materia amparado no dereito á liberdade de expresión que postula Gracián e que Quintiliano considera sempre moi fecunda.

1.6. Contido. Localización destas paremias

O autor desta escolma non dá en ningún caso referencias de onde se usa cada unha desas paremias. Dá por sentado que son paremias galegas e, implicitamente, que son coñecidas en toda Galicia coa única limitación de que o tema produce un escurecemento da súa existencia. Para o autor desta escolma o refraneiro galego é patrimonio de tódolos galegos, sen distincións xeográficas. O usuario dos refráns sería tamén o galego común pero, como o léxico e os conceptos que expresan estas paremias esixen un uso moi informal e mesmo vulgar, o usuario posible redúcese ás persoas capaces de utilizaren este tipo de palabras e esta linguaxe tan rachada en situacións comunicativas de extrema informalidade.

A análise da lingua destes refráns cadra case totalmente co galego estándar. Só noto catro palabras que se arredan del *collós*, *cás* (por *collóns*, *cans*), *quer* (por *quere*) e *estrenada* (por *estreada*). Todo leva unha vez máis ó galego mindoniense e, polo tanto, tamén a facer verosímil a atribución da autoría a Álvaro Cunqueiro. Veremos en 1.8. que o propio título do artigo ten unha característica que volve levarnos ó galego mindoniense.

etiam in ceteris partibus habet (“A antiga comedia é a case a única que conserva non só a típica graza espontánea da fala ática senón tamén a da liberdade máis expresiva. E, se para crítica-los vicios é a máis eficaz, é moi capaz para todo o resto”). Se non marro, o texto é das *Institutiones oratoriae* de Quintiliano (10,1,65); e non parece ser Cunqueiro o primeiro que usa a forma comprimida *antiqua comoedia facundissimae libertatis*.

1.7. Contido. Difusión destas paremias

Fagamos agora unha proba da extensión do uso destes refráns; vexamos qué outros paremiólogos anotan estes refráns ou mesmo qué paremiólogos posteriores puideron coñecer esta escolma de refráns eróticos de Cunqueiro. Para iso vou poñer en negriña e a unha columna o refrán que cita Cunqueiro e, en baixo, a dúas columnas, os que máis se aproximan entre os que xa están anotados no Tesouro Fraseolóxico Galego e, separadamente, os que localicei no refraneiro, aínda inédito, de Vicente Llópiz Méndez

1. Cando arrumba a teta, a nena quer caralleta.	
Tesouro Fraseolóxico Galego	Vicente Llópiz Méndez (inédito)
<i>Cando á muller lle apunta a teta, adiante caralleta.</i> [MOREI2070] <i>A muller é muller cando lle apunta a teta.</i> [MOREI2070] <i>Cando ó mozo lle apunta o bozo e á rapaza a teta, cascaramelleta!</i> [MOREI1129] <i>Cando á nena lle apunta a teta, adiante caralleta. [23911249]</i> <i>Cando ó mozo lle apunta o bigote e á nena a teta, tris-caralleta.</i> Trata dos cambios na adolescencia e da aparición da atracción sexual. [41202,333] <i>Cando ó mozo lle apunta o bozo e á muller a teta, ¡castañeta!</i> Comienzan para ellos las fiestas. [VSACO3: 541] <i>Cando ao mozo lle apunta o bozo e á moza a teta, ¡chis, caralleta!</i> [CABANA] <i>Apunta la teta, caralleta.</i> Dícese que cuando a la mujer le empiezan a salir los pechos, comienza a tener ganas de juerga. [7BIER211]	<i>Cando a nena lle aponta a teta e ao rapaz lle naz o bozo, doucho ao demo tal retouzo.</i> [Soto Torrente, Coruña ref. 1287 // Coprológicos 82]. <i>Cando ao mozo lle pinta o bozo e â rapariga a teta, xa queren festa.</i> [M. Lois Vazquez, médico festivo, Orense 1885. Ref. 688 // Coprológicos 82a].
2. Amor primeiro, dándolle parte, dásllo enteiro.	
<i>O amor primeiro é o máis duradeiro.</i> [VSACO1: 5004]	
3. Cona lavada, cona estrenada.	
<i>Cona de cortesana, lavada, é cousa sana.</i> [7BIER222]	<i>A p... canto mais se lava, mais descobre a falta.</i> [Bernabé Naveiras, Miño (Puentedeume) // Coprológicos 52a].
4. Moza que fode e non trae nada tén o virgo hastra que paira	
5. Pixa dereita non crê en Dios	

<i>Pixo dereito non cree en Dios.</i> [7BIER71] <i>Carallo dereito non cre en Dios.</i> [00001] <i>Carallo dereito non ten respeito.</i> [TABOA2]	<i>Pi... tésa, tira a pena.</i> [L. Tejedor, Sobradelo (Orense) ref. 1309 // Coprolóxicos 385].
6. O que en pelos repara, nunca cona cata.	
<i>O que a pelos mira, nunca carne⁹ come.</i> [VSACO1:10705] <i>O que moito medo ten, nunca boa cona fode.</i> [43816]	
7. Tira máis pelo de cona que cabestrante de navío.	
<i>Vale mais pelo de cono que calabrote de navío</i> [TABOA2] <i>Pode máis un pelo de cona que unha corda de maroma.</i> [TABOA2] <i>Ten máis forza un pelo de cona que unha xunta de bois.</i> [45406] <i>Tira máis un pelo da cona ca unha parella de bois.</i> [40307] <i>Tira máis unha teta que cen bois por unha carreta.</i> [VSACO1: 15484] <i>Máis tiran dúas tetas ca dúas carretas.</i> [CARRA4270608, CARU24111888, 23911248, MOREI2061] <i>Tiran máis dúas tetas ca unha parella de bois.</i> [40307] <i>Máis tiran dúas tetas ca dúas carretas</i> [CABANA]	<i>Ainda máis tira unha c... que unha córda.</i> [S.A. -Santigoso, ref. 48 // Coprolóxicos 15]. <i>Mais tira muller de tetas que parella da carreta.</i> [F. Perez Barreiro, Ferrol // Mujer 184g]. <i>Mais turra muller que parella de bois.</i> [Martin Calado, <i>Funqueirazos</i>, Villalba // Mujer 75a]. <i>Mais val unha muller roxa do que sete marelas.</i> [Marela, macilenta, pajiza, enfermiza; roxa, sanguínea. Eulalia Requejo, Castrolo-Lubian, Sanabria. Con lig. var. fig. <i>Colec. prov. judeo-esp. S. XVI</i>, Foulché // Mujer 75b].

⁹ A dici-la verdade e vendo os paralelos doutras fontes, a palabra *carne* podería ser unha encriptación eufemizadora realizada por este sacerdote colector. Lémbrese que, cando editámo-lo seu refraneiro (VAZQUEZ SACO 2003: CV-CIX) non só detectamos numerosos comentarios de teólogo e de eclesástico senón mesmo algunha manipulación eufemizadora do texto, coma esta *A muller, cando é rapaza, é reina; cando moza, tola; cando é vella, bruxa* e honestamente comenta: *No es tola precisamente lo que dice el refrán, sino palabra más dura* [pola rima sobreenténdese *puta*] *que nos permitimos sustituir* (VAZQUEZ SACO 2003: CX). Polo tanto tamén aquí é posible que Vázquez Saco limase o refrán.

8. Terra arenisca, tendencia a putas.	
Este refrán, estraño por se-lo único que utiliza a palabra abstracta <i>tendencia</i> e unha palabra non patrimonial galega (<i>arenisca</i>), só se localiza na cidade de Lugo¹⁰: aparece aquí, no Refraneiro de Vázquez Saco (tamén lugués) e Cunqueiro vólveo usar no índice onomástico co que pecha o seu fantástico <i>Merlín e familia</i>¹¹, cando define: <i>AQUITANIA. Provincia de Francia deitada á man dreita asegún se vai de Lugo polo camiño francés. É terra mui afamada en viños, e doada en mulleres, asegún o refrán: Terra arenisca, tendencia a putas</i> [Cunqueiro: 135].	
<i>Terra arenisca, tendencia a putas</i> [VSACO1: 14686]	
9. Muller delgada, ben enconada.	
<i>Muller flaca, cona de vaca.</i> [TABOA2, 45741, 20301] <i>Muller delgada, boa ama.</i> [VSACO1: 15324]	<i>Non [h]ai muller mais delgada, que a de tres meses barazada (empreñada).</i> V. Risco, <i>Colec. de refranes</i>. Orense 1953. Porque [por] la fuerza con que accionan los trastornos gastrogenitales, no ingiere suficiente alimento y tiene pérdidas físicas de variado origen. // Coprológicos 218].
10. Muller laimeira, ou puta ou meiga.	
<i>Muller laimeira, ou puta ou meiga.</i> [21602 Goá. Cospeito] <i>Muller salameira ou puta ou meiga.</i> [15327] <i>Muller sularmeira, puta ou meiga.</i> [21002] <i>Muller lasmeira, ou puta ou meiga.</i> [13201,246] <i>Muller larmeira, ou puta ou meiga.</i> [42007; 20310,30; 20301] <i>Muller lerreira, ou puta ou meiga.</i> [FRANCO585] <i>Muller laida, ou puta ou meiga.</i> <i>Laida</i> significa laimeira, que fala moi suave, moi lentamente. [27001] <i>Muller prosmeira, ou puta ou meiga.</i> [MOREI2065. CABANA] <i>Muller rideira ou puta ou meiga.</i> Tamén se dicía que non era boa a muller que ría alto e forte, tiña que falar tamén quedinho. Cousas doutros tempos. (Sempre oín <i>rindeira</i>). [35115] <i>Muller rideira, puta ou meiga.</i> [210070817]	<i>Muller rideira, ou p... ou parleira</i> [Ribadavia, V. Risco, <i>Papeletas para un refranero</i>, Orense 1954. // Coprológicos 207]. <i>Muller risqueira, ou p... ou parleira.</i> [<i>Risqueira</i>, atrevida en sus modales, retozona. // Coprológicos 207c]. <i>Moza rincheira ou p... ou parleira.</i> [<i>Rincheira</i>, persona que rie con imprudencia. Carré Aldao, <i>A nosa terra</i>. Var. <i>rideira, riseira</i> y <i>risqueira</i> por <i>rincheira</i>. Es var. del grupo num. 207. Vº. // Coprológicos 197]. <i>Muller ventaneira ou p... ou meiga.</i> [V. Risco, <i>Notas para...</i>, Orense 1954. // Coprológicos 209]. <i>P... na ventana, anda a caza com'as gatas</i> [Coprológicos 295]. <i>P... na ventana, algo cata.</i> [Coprológicos 295a]. <i>P... na ventana, está â cata.</i> [Y tambien los plurales. <i>Ensayos filol.</i> de V. Risco, Orense 1946. // Coprológicos 295b]. <i>P... e vella, canto mais compón, mais</i>

¹⁰ Outro lugués cita ese refrán: *Lugo era gris e mesetario; nas gándaras habitadas eu recordaba aquel refrán castelán que me aprendera Pepepe, o Mestre que creo que xa morreu: 'Tierra arenisca, tendencia a putas', logo línlo a Álvaro Cunqueiro, que vivía sempre en atardeceres, entre Vigo e Mondoñedo* (VIDAL:2010).

¹¹ Disque empezou a escribilo en 1953 (dous anos despois deste artigo); e publicouno en 1955.

<i>Muller riseira, ou puta ou meiga.</i> Outra variante: Muller zalameira, /ou puta ou meiga. [24402,1398]	<i>larpeira (meiga).</i> [I.F.R., de Chapela (Vigo), ref. 464.- C. Estripot, Ferrol. // Coprolóxicos 358a].
11. Moza mainiña, crego secreto ou niñada veciña.	
<i>A muller que de solteira é mainiña, de casada quita as uñas e rabuña.</i> [23911250]	<i>Aquela vella que vende os angazos, anda preñada do crego de Pazos.</i> [B. Fernandez Alonso, Entrimo (Bande). // Coprolóxicos 57].
12. Muller fanegueira, catro cás lle lamben a cona i-outros catro lle mexan á porta.	
	<i>Veúda rica e lanzal, e froita de dous sabores.</i> [Val de Cancelada, <i>Enchoyadas</i> // Mujer 195c]. <i>Mais val unha vella con diñeiro que rapariga con bon pelo.</i> [Mujer 191b].
13. Perna tesa e peito lampo, en muller levas engano.	
<i>A muller que cría do seu seo é máis nai cá que dá o fillo a peito alleo.</i> [MOREI2022]. <i>Non hai coxo bo</i> [23911257].	<i>Bóa era a moza se non fora coxa.</i> [Moure Mariño, Hervás-Ordenes. // Mujer 90f]. <i>A ovella pol-a lana e a muller pol-as mamas.</i> [Mujer 184c]. <i>Pol-as lâs a ovella, e a moza pol-as tetas.</i> [M. Colomba Bolivar, <i>Vilegas</i> Ref. 1530. // Mujer 184d]. <i>Muller de bos peitos, muller de arreitos.</i> [<i>Arreitos</i>, actos obscenos producidos en los hombres por la presencia de mujer de senos pronunciados¹². // Coprolóxicos 200].
14. Cando un está de sorte, hastra a muller lle pare de outro.	
<i>Cando un está de sorte, hasta a muller lle pare de outro.</i> [VSACO1:6785] <i>Ó que está de sorte, hasta os mulos lle paren potros.</i> [23911198] <i>A quen non ten sorte nin fortuna, crébanselle os dentes na manteiga dura.</i> [VSACO1:ms16:Sober] <i>Ao que non tén sorte por o cu lle vén a morte.</i> [210070166] <i>O que non ten sorte, polo cu colle a morte.</i> [20301, 23911277]	<i>Ao malpocado a pórca párelle cadelos.</i> [Xaniño, <i>Ferretes</i>, nº 60 // Ironía 806b].

¹² Llópez no fascículo “Coprolóxicos” n. 104, define *arreitos* como “propensión a la lascivia”, cando comenta *Comer pouco e beber menos, aos arreitos pon freio*. Dr. Lois Vazquez, Orense 1885. Ref. 688.

<i>O que non ten sorte, na cama se escalaza. O que non ten sorte, o demo lle caga no camiño.</i>	
15. Home cabrón e muller puta, nin o demo os xunta.	
<i>Home cabrón e muller puta nin o demo os xunta.</i> [MORE1030]	
16. Pícanme os collós, tres días bós.	
<i>Pícanme os collós, tres días bós.</i> [TABOA2] <i>Si te pican os collóns, tres días bons.</i> [TABOA2]	

Como se ve, o autor de *Por si ou por non* anota dezaseis paremias das que cinco aparecen literalmente noutro paremiólogo (8, 10, 14, 15, 16); outras cinco aparecen case literalmente (1, 3, 5, 7, 9); de unha hai un refrán que se aproxima algo no contido (6); e cinco delas (2, 4, 11, 12, 13) só aparecen neste artigo de Cunqueiro.

A conclusión é que un 66% destes refráns son coñecidos e un 34% non. Está dentro do normal, tratándose dunha escolma tematicamente tan selectiva.

En cambio, para tantea-la difusión que este escrito puido ter, debemos limitarnos a observar qué paremiólogos posteriores a este escrito citan algún destes refráns. E son Vázquez Saco, Moreiras Santiso, Taboada Chivite e Darío Xohán Cabana: todos con un refrán ou dous. Non parece, polo tanto, que isto acredite que coñeceron o texto de Cunqueiro. O feito de que uns e outros citen algún refrán pero non a totalidade pon en evidencia que coñecían eses refráns por outras vías, non por este texto de Cunqueiro. Ten certa importancia que non o coñeza Vázquez Saco, participante na primeira fase do concurso de Bibliófilos, que chegou a xuntar máis de 20.000 refráns, aínda que, curiosamente, é quen recolle dun lugués anónimo a sorprendente paremia n. 8. Pero o máis sorprendente é que non o coñeza Vicente Llopiz Méndez, que foi o máis exhaustivo paremiólogo do seu tempo, que resultaría gañador do tal concurso que suscita este texto cuns 40.000 refráns, que estivo atento neses anos ó *Faro de Vigo*, que mesmo cita algunhas cousas de Cunqueiro e, sobre todo, que dedica a este asunto escabroso un capítulo enteiro do seu refraneiro.

Esta é unha proba máis, indirecta pero certa, de que este escrito non tivo circulación. De xeito que curiosamente foi Álvaro Cunqueiro quen exerceu o seu recato literario dándolle a isto unha circulación mínima. Dalgunha maneira el forma parte do que chama *pudor moderno*.

1.8. *Por si ou por non*, locución da área mindoniense

Mondoñedo, patria de Cunqueiro, está na Galicia nororiental. Nesa zona luguesa o galego achégase moito ó galego estándar. Con todo mantén certas características dialectais que o fan peculiar (xa o vimos en 1.6.). Por iso quero agora observar que no título do artigo Cunqueiro use a forma *por si ou por non*. Esta locución, que obviamente denota dúbida e vacilación e que equivale a “como precaución; por se

acaso; por un se acaso; polo que poida pasar”, úsase en case toda Galicia como *polo si ou polo non*, con artigo: así se rexistra, por exemplo, en sitios distantes coma Moraña, Celanova, A Gudiña e Pantón; así aparece nestes refráns *Polo si ou polo non leva posto o chapeirón / capeirón*¹³(Llópiz1/177 e 47d) que Vicente Llópiz explica así: “Dícese para prevenir a alguen de buena fé. Eq. cast. *Por sí o por no, maridito, poneos el capillo* (Llópiz1/177). Así aparece nestoutro: *Inda que non teña medo, polo si ou polo non, ben está o can no palleiro* (Couceiro Freijomil, "Miudezas".) e *Polo si ou polo non, o ramo da palma, non* (PORTELA18,279).

O antropólogo Marcial Gondar considera que esta locución é moi característica da psicoloxía colectiva dos galegos, cando di

O trasacordo non ten que ver tanto coa infidelidade canto coa falta de seguridade na opción escollida. Hai ducias de expresións que reforzan esta inseguridade...: 'Por se acaso', 'Polo si ou polo non', 'Se cadra', 'Nunca se sabe', 'Demo non digas'...' (GONDAR5047).

Así a usan Curros Enríquez¹⁴, López Ferreiro¹⁵, Labarta Posse¹⁶, Rodríguez López¹⁷, Carré Aldao¹⁸, García Barros¹⁹, Xavier Prado “Lameiro”²⁰, Vázquez Taboada²¹ e, entre os actuais, Bieito Iglesias²².

En Asturias, en cambio, está viva a forma *por si ou por non* tal e como se rexistra neste texto humorístico de tradición oral de Onís, referido a un defunto:

¹³ *Chapeirón* era un sombreiro de aba ancha, probablemente o *chapiroón* (ou chápiro) militar de vellos tempos que aparece nos refráns de Hernán Núñez: “*Davalle vento no chapiraon, quer lle de, quer naon*. El portugués. *Dávale el viento en el capirón, quier le de, quier non*. Que ay algunos que no se les da nada por los casos que acaescen, ora sean prósperos, ora adversos” [CORDE].

¹⁴ *Non é en honor do Patrón/ que esta noite bailar veño./ Anque a teña ó Santo, teño/ á Patria máis devoción./ Eu, polo si ou polo non./ cos santos quero estar ben;/ mais quero estalo tamén coa terra en que fun nacida.*

¹⁵ *Nunca é tarde se a dita é boa, Picado -saiu Casal- e polo si, polo non, procura ensaiarte ben* (LOPFE3228).

¹⁶ *Eisí e todo, polo si ou polo non, o tío Sanfona, enantes de casar con ela, quixo poñerlle a proba virtú tan pouco común* (LABAR239).

¹⁷ *Con tal que se empeña a xente, /Aunque non teña razón, /Que o teu can está doente, /Mata axiña ô can, Vicente, /Pol-o sí ou pol-o non* (RODLO2260).

¹⁸ *Polo si ou polo non, como non tiña conta a man para lle valer, correu ás alforxas da besta por se nelas atopaba algo para facelo rexurdir* (CARRÉ:139).

¹⁹ *O médico, que tiña bo ollo clínico, axiña lle conoceu o mal, mais, pol-o sí ou pol-o non, os primeiros días deixouno rebaixado de servizo* (GARBA1071). *Maruxa opuxo que quizáis non lle deixaran facer máis os xudeus. Polo si ou polo non, deixárono* (GARBA2054). *xa falarei co pai do 'Cachazas' a ver se as cousas se poñen en craro. E, polo si ou polo non, xa te podes ir porparando* (GARBA2090). *...vóucheme a vel-o médeco, por que, así com'así, xa vai con dous anos que lle pago o arrendo sin que o ganara en nada, e pol-o si ou pol-o non quen entende, entende* (GARBA1168).

²⁰ *Boeno..., eu, polo si ou polo non, vou á bufardiña onde me paparonos cartos a pidir que mos devolvan* (PRADO1264).

²¹ *Polo si ou polo non, nadia debe poñer o xuramento por fianza do que pormeta* (VAZTA,104).

²² *Para escribir á máquina non me ían chamar a min, que tecleo con dous dedos, que poño acentos para diante e que llos reparta o corpo. Polo si ou polo non, mentres guiaba o coche pola Ponte Vella fixen memoria do que sabía do defunto* (IGLEAR039).

*Si vas pal cielo, ben vas, / si vas pal purgatorio, xa salirás, / Si vas pal infierno, xa vas, / Por sí ou por non, / Pater noster Kyrie eleysón*²³.

Por certo que esta última debe de se-la forma plena, aínda non implicada, do orixinal tamén en Galicia.

Só coñezo outra persoa que usase por escrito a forma *por si ou por non*: o escritor de Ribadeo, na raia con Asturias, Daniel Cortezón.

tamén se fixeron rogativas polas colleitas nas sequías, pregas e oracións polas chuvias, polas augas: para que chovera e para que arrazara, por si ou por non. (CORTEZÓN 1981:109).

É certo que o propio TILG detecta o uso de *por si ou por non* en 1980 nunha obra de Neira Vilas²⁴ pero o escritor de Gres infórmame de que en Gres (Vila de Cruces) tamén se di *polo si ou polo non*, con artigo, coma en case toda Galicia, e que el usou a forma sen artigo nesa obra, porque nela trata de reflecti-lo galego falado en Centroamérica.

Polo tanto é posible que ese *por si ou por non* nos achegue a esa parte nororiental de Galicia, onde radica Mondoñedo, e, en consecuencia, achéganos unha vez máis a Cunqueiro.

2. Un novo artigo paremiolóxico cunqueirán

2.1. « Los refraneros » (1955) « Sobre los refranes » (1957)

Imos agora co segundo artigo. O fallo do xurado do concurso de Refraneiros de Bibliófilos Gallegos produciuse o día 21.3.1955 en favor de Vicente Llopiz Méndez, un comandante separado do exército²⁵. Poucos días antes, o 3 de marzo de 1955 *Faro de Vigo* publicaba en portada (na sección *Las crónicas*) un breve artigo de Álvaro Cunqueiro titulado *Los refraneros*. O curioso é que dous anos máis tarde, exactamente o 31 de xullo de 1957, Álvaro Cunqueiro ía publicar en *La Voz de Galicia*, xornal coruñés, unha reelaboración do mesmo artigo, baixo o título *Sobre los refranes*. Foi na sección *El mundo y su sombra*²⁶.

A segunda versión (da que debo a noticia a Luís Alonso Girgado) é máis completa e matizada cá primeira e excepcionalmente permítenos ver en vivo un gran escritor como Cunqueiro mellorando o seu propio texto. Por esa razón vounas emparellar para que o lector xulgue.

²³[Asociación Folklorica Onís:
http://danzatradicional.com/v_portal/informacion/informacionver.asp?cod=962&te=53&idage=964&va p=0].

²⁴ *o rapaz sinte o andacio da morriña, e os calores do Trópico, e vanlle chegando noticias sobre os españoles reforzando as súas posicións no Riff contra dos mouros rebeldes, e Weyler discutindo en Melilla; os lerios de por si ou por non do presidente Zayas cos ianques; a chegada de Amundsen a un recanto de Alaska; furacáns en Xénova...* (Neira 1980:177).

²⁵ *Faro de Vigo* tardaría case un mes en da-la noticia (20.4.1955; p. 4).

²⁶ O nome desta sección lembra outra que naquela época mantiña no *Faro de Vigo* o seu amigo Xosé Sesto titulada *El refrán y su sombra* e da que Patricia Buján deu mostras en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4,2003 (BUJÁN 2003)

<i>Faro de Vigo</i> 3.3.1955; p. 1	<i>La Voz de Galicia</i> 31.7.1957; p. 4
Las crónicas Los refraneros Álvaro Cunqueiro	El mundo y su sombra Sobre los refranes Álvaro Cunqueiro
Tengo un amigo que trae, para cada ocasión, fácil el refrán, y aun para alguna dos refranes que se contradicen. Leí estos días pasados un sabroso ensayo de Jung sobre el refranero, un intento de psicología del refrán, que de lo que me convenció es de que, aparte cierta socarronería inmoralista, un algo de experiencia de oficio o agrario-meteorológico-pecuaria, y la posible gracia del consonante, todo lo que resta, en la universal creación paremiológica, es sesuda estupidez, torpe rutina, doblemente torpe, pues presume de avisada, y probada carencia de imaginación. Me extraña que alguien haya visto en el refranero una posible sustitución del pensamiento filosófico, aquí y en cualquier otra parte.	Tengo un amigo que trae, para cada ocasión, fácil el refrán, y aun para alguna dos refranes que <u>generosamente</u> se contradicen. Leí estos días pasados un sabroso ensayo de Jung sobre el refranero, un intento de psicología del refrán, que de lo que me convenció es de que, aparte cierta socarronería inmoralista, un algo de experiencia de oficio o agrario-meteorológico-pecuaria, y la posible gracia del consonante, todo lo que resta, en la universal creación paremiológica, es sesuda estupidez, torpe rutina, doblemente torpe, pues presume de avisada, <u>pedantesca suficiencia</u> y probada carencia de imaginación. Me extraña que <u>haya</u> alguien visto en el refranero una posible sustitución del pensamiento filosófico, aquí, <u>en España</u>, y en cualquier otra parte.
El refranero, para mí, tiene que ver con lo que llamamos filosofía desde Sócrates a Santayana, lo mismo que el <i>Repertorio zaragozano</i> con la ciencia meteorológica.	El refranero, para mí, tiene que ver con lo que llamamos filosofía desde Sócrates a Santayana <u>y Ortega</u>, lo mismo que el <i>Repertorio zaragozano</i> con la ciencia meteorológica. (Y entre paréntesis: <u>Don Mariano del Castillo, amén del repertorio anual, con un mes de anticipación predecía el tiempo en un periódico de Zaragoza; a fines de abril estaba haciendo la predicción de mayo, cuando entraron a saludarlo las hijas, que venían de paseo. ¿Qué haces, papá?, le preguntaron. La predicción de mayo. ¿Y qué tiempo hará el 15? Don Mariano se leyó a sí mismo: <i>Viento frío del NO., con lluvia. **Nieve el Moncayo. Se alborotaron las hijas: Papá, no puede ser; es el día de San Isidro y estrenamos vestido!</i> Don Mariano, bondadoso, corrigió: <i>15 de mayo, viento bonancible del SO. Día claro y soleado. Tengo para mí que desde la alta ocasión de las nubes, el Criador sonrió.</i>) Digo todo esto de los refranes yo,</u>

Y digo todo esto yo, persona a quien gusta el hablar refranero de Sancho en el <i>Quijote</i>, y los refranes y sentencias que me encuentro en el <i>Libro del Buen Amor</i> del Arcipreste, y los refranes con que escribió una balada François Villon, Uno del arcipreste Juan Ruiz lo oí, vivo como una flor, en el toledano Viso de San Juan, y se lo decían a un mozo impaciente: <i>Quien amores tiene no les puede celar.</i> <i>Madre, ¿vos non podeades conocer u osmar si me ama la dueña, o si no querrá amar? Que quien amores tiene non los puede celar, en gestos o en sospiros, en color o en fablar.</i> Jung nota que el refrán huye lo fantástico, la aventura, el ejercicio de la imaginación. Esto es, también mi reproche, pero algo hay en el sabor del refrán, por de Pero Grullo o huera que sea la advertencia, que me lo hace grato, y por razones que atañen a mi oficio de escritor, y es lo que, generalmente, en el refrán una lengua condensa de expresión, vivacidad y claro decir significativo. Quisiera yo tener el contar prieto, medido y vivo del refrán, o siquiera, tener algo de paciencia para ejercitarme en ello. La universalidad del refranero, especialmente en lo que toca a las relaciones del hombre con el hombre, es cosa comprobada, y descansa en un hecho que parece también universalmente adquirido: el hombre es un lobo para el hombre. Y que no hay más medicina que la malicia. <i>Manos besa el hombre que quisiera ver cortadas, sentencian las Castillas por boca de</i>	persona a quien <u>place</u> el hablar refranero de Sancho en el <i>Quijote</i>, y los refranes y sentencias que me encuentro en el <u>Libro</u> del Arcipreste <u>Juan Ruiz</u>, y los refranes con que escribió una balada François Villon. Uno del <u>arcipreste lo oí</u>, vivo como una flor, en el toledano Viso de San Juan, y se lo decían a un mozo impaciente: <i>Quien amores tiene no <u>los puede celar.</u></i> <i>Madre, ¿vos non podeades conocer u osmar si me ama la dueña, o si no querrá amar? Que quien amores tiene non los puede celar, en gestos o en sospiros, en color o en fablar.</i> Jung nota que el refrán huye lo fantástico, la aventura, el ejercicio de la imaginación, <u>y que es decididamente pragmático; esta es la base de su inmoralidad, y en el mismo sentido en que son inmorales las fábulas de La Fontaine, y no sólo porque prediquen el derecho del más fuerte, y concedan la victoria en todo caso a las virtudes menores; es muy del gusto de La Fontaine que el león devore, pongo por caso, a San Francisco. ¿Quién le mandaba a San Francisco serlo?</u> Pero <u>hay</u> algo en el sabor del refrán, por de Pero Grullo o huera que sea la advertencia, que me lo hacen grato, y por razones que atañen a mi oficio de escritor, y es lo que, generalmente, en el refrán una lengua condensa de expresión, vivacidad y claro decir significativo. Quisiera yo tener el contar prieto, medido y vivo del refrán, o siquiera <u>algo</u> de paciencia para ejercitarme en ello. La universalidad del refranero, especialmente en lo que toca a las relaciones del hombre con el hombre, es cosa comprobada, y descansa en un hecho que parece también universalmente adquirido: el hombre es un lobo para el hombre, <u>y</u> que no hay más medicina que la malicia. <i>Manos besa el <u>hombre que quisiera ver cortadas, sentencian</u></i>

Juan Ruiz, y esto vale para todas las naciones y todas las políticas. Jung estima que en conjunto el refranero no suele ser pesimista. Refrán es el que enseña que *no hay mal que cien años dure*. Pero, por lo menos en lo que se refiere a la humana naturaleza, no es optimista. Y no hablemos, mejor dicho, que no hable el refrán de las mujeres.

En François Villon, en la *Ballade des proverbes*, en el *envoi*, viene por primer verso que yo oía en gallega lengua cuando muchacho: *Tanto ve o tolo, que encorda. Prince, tant vit fol qu'il s'advise*²⁷. Pudiera titular así Cervantes el capítulo donde trata de la cristiana muerte sosegada de Alonso Quijano el Bueno. Pero en el Decamerón hay una versión florentina, más profunda: *Locura de cuerdo al loco avisa*. En la misma balada de Villon hay dos refranes contradictorios. Uno dice: *Tan lejos se va, tanto se olvida*, y el otro: *Tanto se va, tanto se vuelve*. El profesor Nagel, el gran estudioso de Villon, encuentra estos dos refranes en un verso de Ovidio o de Horacio, no recuerdo: *Tan lejos quieres irte, que regresas*. Quizás sea un verso melancólico del dulce desterrado.

Podíamos decir otro refrán de Villon: *Tanto corre una canción, que se la aprende*; y pues es verdad, en lo que a la memoria sentimental del hombre, al menos, toca, podíamos decir del verso otro refrán que René Laporte pone al comienzo de un poema: *Les airs connus ne mentent pas*: 'las canciones conocidas no mienten'...

A lo largo del refranero vamos tropezando con algún que otro refrán en el que un saber sentimental, y por ello mismo imaginativo, ha tomado forma. Pero no nos dejemos engañar:

las Castillas por boca de Juan Ruiz, y esto vale para todas las naciones y todas las políticas. Jung estima, sin embargo, que el refranero, en conjunto, no suele ser pesimista. Refrán es el que enseña que *no hay mal que cien años dure*, y otro que *Dios aprieta, pero no ahoga*. Pero, por lo menos en lo que se refiere a la humana naturaleza, no es optimista. Y no hablemos, mejor dicho, que no hablen los refranes de las mujeres.

En François Villon, en la *Ballade des proverbes*, en el *envoi*, viene por primer verso que yo oía en gallega lengua cuando muchacho: *Tanto vive o tolo, que encorda. Prince, tant vit fol qu'il s'advise*. Pudiera titular así Cervantes el capítulo donde trata de la sosegada muerte cristiana de Alonso Quijano el Bueno. Pero en el Decamerón hay una versión florentina, más profunda: *Locura de cuerdo al loco avisa*. En la misma balada de Villon hay dos refranes contradictorios. El uno dice: *Tan lejos se va, tanto se olvida*; y el otro: *Tanto se va, tanto se vuelve*. Sí, ausencia aumenta amor. El profesor Nagel, el gran estudioso de Villon, encuentra estos dos refranes en un verso de Ovidio o de Horacio; no recuerdo: *Tan lejos quieres irte, que regresas*. El sueño lo regresa; quizá sea un verso melancólico de Ovidio, el dulce desterrado. Podríamos decir otro refrán de Villon: *Tanto corre una canción, que se le aprende*;

o aquel que dice: *Las canciones conocidas no mienten*.

A lo largo del refranero vamos tropezando con algún que otro refrán en el que un saber sentimental, y por ello mismo imaginativo, ha tomado forma. Pero no nos dejemos engañar;

²⁷ No *Faro de Vigo* di *advise*, pero é unha errata, porque nese poema os versos pares riman todos en *-ise*.

estos árboles no nos dejan ver la sólita sequedad del bosque. Bajo el patrocinio del nombre de Cornelio Agripa circuló un <i>refranero secreto</i> para astrólogos y alquimistas. <i>Les proverbes cachés</i>, estudiados por Miett, refranean los simples, el sol y las estrellas, y las ocultas afinidades entre el macrocosmos y el cuerpo humano. El hígado es saturniano, y en el hígado residen la pereza y la imaginación. Debe, pues, ser planeta que sobre mí rige graciosamente, Saturno compañero. Tengo que leer ese <i>refranero secreto</i>, para averiguar por él la economía de mis humores, aunque ya por Paracelso conozco medicina para restablecer al hígado, de un papel soberano, en una posición más modesta, en el <i>aur[e]a mediocritas</i> que le conviene: la <i>flema argéntea</i>. Sólo me falta saber en qué consiste esta flema, la cuarta de las flemas solemnes que hacen fluidos y concordantes los humores envasados en el humano y frágil recipiente, <i>Tanto ve o tolo, que encorda</i>.	estos árboles no nos <u>dejarían</u> ver la sólita sequedad del bosque. Bajo el patrocinio de Cornelio Agripa, y con el lema <i>Dum spiro spero</i> –es decir, <u>mientras respiro, espero</u>; <u>mientras hay vida hay esperanza</u>; <u>un predicador español del XVII, en sermón de Santo Encuentro, en Viernes Santo</u>–, <u>anota el señor Herrero</u>– <u>parafraseaba este decir con un refrán leonés: <i>mientras haya cecina, habrá fajina</i></u>–; <u>digo que corre por de Cornelio Agripa un refranero secreto para astrólogos y alquimistas. <i>Les proverbes cachés</i></u>²⁸, <u>donde se refranean los simples, el sol, la luna y las estrellas, y las ocultas afinidades entre el macrocosmos y el cuerpo humano. El hígado es saturniano, y en el hígado residen la pereza y la imaginación. Debe ser Saturno el planeta que sobre mí rige graciosamente. Averiguo con ese refranero secreto la economía de mis humores, y por Paracelso conozco medicina para restablecer al hígado, de su papel soberano, en una posición más modesta, en el <i>aur[e]a mediocritas</i> que te conviene: la <i>flema argéntea</i>.</u> Sólo me falta saber en qué consiste esta flema, la cuarta de las flemas solemnes <u>químicas</u>, que hacen <u>fluidos</u> y concordantes los humores envasados en el humano y frágil recipiente, <i>Tanto vive o tolo, que encorda</i>.

2.2. Visión cunqueirana dos refraneiros

Os refráns suscitan opinións encontradas. A primeira vez que un se encontra con eles, adoitan producir respecto, xa que, se a xente os di, por algo é: é a época na que tendemos a consideralos a voz do *sentido común*, a voz do *pobo*, *evanxeos pequenos*: é a tese.

Nunha segunda etapa, medrando os coñecementos técnicos ou humanísticos, empeza un a ver que algúns refráns son cientificamente erróneos e que non poucos son expresión da ferocidade da vida, unhas veces como *aviso para mareantes* que han de sufrir as calamidades da vida, e outras veces como expresión do maquiavelismo ideolóxico para domina-los outros. Nesta segunda etapa, que é a antítese, moitos renuncian para sempre ó uso de refráns. Non hai moito tempo, ofrecinlle eu certos

²⁸ Errata no xornal *chachés* por *cachés*

refrás meteorolóxicos que toman como premonitorio o comportamento dos animais a un veterinario, moi atento tanto ó comportamento dos animais coma á vitalidade dos refrás. E deume unha resposta moi precisa que se resume nisto: nas paremias meteorolóxicas con referente animal hai tres fallos moi frecuentes: **falacia do consecuente** (en lei dereita a consecuencia non se deriva da premisa), **vinculación de feitos independentes** e **xeneralización sen base estatística** (Ferro:2011). É un exemplo de lexítima antítese, que xa formulou en 1726 o P. Feixoo primeiramente no primeiro capítulo do seu *Theatro Crítico* titulado *Voz del pueblo* (Feyjoo:1726) e despois, en 1750, na súa carta erudita titulada *Falibilidad de los adagios*:

No negaré yo a Vmd. que los más de los Adagios, con grande exceso son verdaderos, y que entre ellos hay algunos muy agudos, que incluyen hermosísimas sentencias. Pero basta que haya muchos falsos, y ruines, para que legítimamente se recuse por prueba de cosa alguna la autoridad de un Adagio (Feyjoo: 1750)²⁹.

Polo que di Cunqueiro, Jung estaría tamén na antítese pero, a falta de encontrar ese texto que cita o escritor mindoniense, paréceme máis probable que Jung estivese, como me parece que está o propio Cunqueiro, na síntese³⁰.

²⁹ A senlleira posición de Feixoo é obxecto de frecuentes citas. Unha das máis recentes é a de Jesús Cantera Ortiz de Urbina (CANTERA 2009).

³⁰ Na busca dese texto de Jung preguntei a varios expertos e Carmen Mellado levou a consulta a Wolfgang Mieder que encontrou un magnífico texto no que Jung fala da capacidade de certos proverbios de seren expresión de actitudes e de se converteren tamén en actitudes, en pautas positivas de vida, como aquel evanxélico de que *O primeiro será o derradeiro* e, por esa capacidade, os educadores utilizan certos proverbios como ideais de vida que acaban tomando posesión da persoa case como espíritos. Aínda que neste texto o discípulo de Freud non fai unha valoración global do refraneiro e el non podía descoñecer que hai refrás que formulan os máis reaccionarios instintos e que tamén se poden converter en pautas de conducta negativa (e seguramente ese é o outro texto que leu Cunqueiro), coido que é suficiente para percibir que a visión de Jung é moi matizada e non se sitúa na antítese. Polo que di e por quen o di, vouna reproducir con algunha extensión: *The attitude or disposition, then, can thrust itself on consciousness from outside or from inside, like an affect, and can therefore be expressed by the same figures of speech. An attitude seems, at first glance, to be something very much more complicated than an affect. On closer inspection, however, we find that this is not so, because most attitudes are based, consciously or unconsciously, on some kind of maxim, which often has the character of a proverb. In some attitudes one can immediately detect the underlying maxim and even discover where it was picked up. Often the attitude is distinguished only by a single word, which as a rule stands for an ideal. Not infrequently, the quintessence of an attitude is neither a maxim nor an ideal but a personality who is revered and emulated.*

Educators make use of these psychological facts and try to suggest suitable attitudes by means of maxims and ideals, and some of them may indeed remain effective throughout life as permanent guiding principles. They take possession of a person like spirits. On a more primitive level it is the vision of the Master, the shepherd, the pöimen or pöimandres, who personifies the guiding principles and concretizes them in a symbolical figure.

Here we approach a concept of "spirit" that goes far beyond the animistic frame of reference. Aphorisms and proverbs are as a rule the result of much experience and individual effort, a summing up of insights and conclusions in a few pregnant words. If you subject the Gospel saying "The first shall be last" to a thorough analysis, and try to reconstruct all the experiences that have been distilled into this quintessence of life's wisdom, you cannot but marvel at the fullness and mellowness of the experience behind it. It is an "impressive" saying, which strikes upon the receptive mind with great power, and perhaps retains possession of it for ever. Those sayings or ideals that store up the richest experience of life and the deepest reflection constitute what we call "spirit" in the best sense of word (Jung 1969:331).

Porque hai unha terceira etapa, que é a síntese. Nela, sen negar que hai paremias bárbaras e inmundas e que son auténticos contravalores, sen negar incluso que hai nos refráns numerosas inexactitudes (ou exactitudes parciais), apréciase, en cambio, un núcleo de paremias de valor universal, non só porque formulan millóns de observacións repetidas e coincidentes feitas por seres humanos (en certo sentido, prehistoria da ciencia) senón tamén porque estas observacións se condensan nunha forma intuitiva e fascinante: non se pode dicir máis e mellor con menos recursos.

Neste texto Álvaro Cunqueiro, trala lectura do texto non identificado de Jung, declárase convencido de que o refraneiro non é ciencia nin filosofía, senón só retranca; no fondo estupidez, rutina e pouca imaxinación. Engade que o refraneiro asenta nas actitudes selváticas: o home é lobo para o home e non hai máis medicina cá malicia (*Manos besa el hombre que quisiera ver cortadas*). E, aínda que Jung diga que o refraneiro non é pesimista (*No hay mal que cien años dure*), Cunqueiro bóttalle unha mirada ós refráns das mulleres e non lle chega para cualificalo de optimista. Cando Álvaro Cunqueiro escribe estes artigos, parece ter na idea, aínda que non os mente, algúns dos refráns máis reaccionarios ou máis erróneos que todos coñecemos (entre eles varios do primeiro artigo que nunca publicou) e expresa aquí coa contundencia do especialista e coa concisión do artista a posición habitual dos científicos ante estas reliquias do pensamento antigo e vulgar.

¿Está o pensamento paremiolóxico de Cunqueiro instalado na antítese? Como xa dixen, coído que non. Cunqueiro recoñécelles ós refráns algunhas virtudes: algo de experiencia de oficio, maiormente agrario ou mariñeiro, e o engado da forma. E nisto especifica que a el lle gustaría, como escritor, ter ese *contar prieto, medido y vivo del refrán, o siquiera algo de paciencia para ejercitarme en ello*: é dicir, o refrán é pensamento traballado, puído, vernizado. Recoñecendo que desexaría ter el esa forma maxistralmente concisa de dicir ou desexando adquirila con esforzo, está eloxiando *a arte formal dos refráns*. Non é pouca homenaxe ó refraneiro se tal di quen certamente era un escritor de moi alto nivel. Álvaro Cunqueiro parece estar instalado na síntese.

DEFECTOS E VALORES DO REFRANEIRO PARA ÁLVARO CUNQUEIRO (1955-1957)	
NEGATIVO	POSITIVO
Me extraña que haya alguien visto en el refranero una posible sustitución del pensamiento filosófico, aquí, en España, y en cualquier otra parte.	... un algo de experiencia de oficio o agrario-meteorológico-pecuaria...
es sesuda estupidez, torpe rutina, doblemente torpe, pues presume de avisada, pedantesca suficiencia y probada carencia de imaginación.	... y la posible gracia del consonante...

un saber sentimental, y por ello mismo imaginativo	(me) gusta el hablar refranero de Sancho en el <i>Quijote</i> , y los refranes y sentencias que me encuentro en el <i>Libro del Buen Amor</i> del Arcipreste, y los refranes con que escribió una balada François Villon,
[expresión do pesimismo] el hombre es un lobo para el hombre, y no hay más medicina que la malicia.	lo que... en el refrán una lengua condensa de expresión, vivacidad y claro decir significativo. Quisiera yo tener el contar prieto, medido y vivo del refrán, o siquiera algo de paciencia para ejercitarme en ello.

Esta é a opinión de Cunqueiro. Pero o corpus paremiolóxico de calquera lingua é tan vasto, trata temas tan heteroxéneos, contén tantas paremias antitéticas sobre o mesmo asunto, e está aínda tan pouco estudado, que eu coído que aínda é cedo para podemos establecer cal é o corpus doutrinal da nosa paremioloxía; e mesmo se hai un corpus doutrinal. Nalgúns casos o refrán condensa nunha fórmula feliz millóns de observacións reiteradas e asépticas dun mesmo feito: neses casos o refrán é o resultado do principio científico de indución e resulta indiscutible. Mesturados con eses refráns hai outros que, seguindo un principio semellante, están viciados dunha visión pervertida da realidade, de prexuízos de relixión, de raza, de clase ou de xénero, e nese caso convértense en vehículo dos peores sentimentos humanos e carecen de valor científico ou humanístico. Entre estes dous extremos hai unha ampla variedade de graos de obxectividade. E, se cadra, unha exhaustiva investigación do uso real dalgúns refráns podería desvelar intencións que a literalidade enmascara, coma en calquera peza literaria. Sen iso podería ser prematura unha valoración unívoca do refraneiro, positiva ou negativa.

Cunqueiro, en cambio, parece condenar aquí o refraneiro pero, se ben se mira, a condena tampouco é unívoca e total: porque non só confesa que a el lle encanta o falar refraneiro de Sancho e a inserción dos refráns no *Libro del buen amor* e na obra de Villon. Ben mirado, Cunqueiro non valora o contido da maior parte dos refráns pero valora a forma de todos eles. Gústalle a concisión, a vivacidade e maila transparencia que teñen os refráns. E engade que, como escritor, gustaríalle ter esa concisión (*el contar prieto, medido y vivo del refrán, o siquiera, tener algo de paciencia para ejercitarme en ello*).

2.3. Prince, tant vit fol qu'il s'avise - Tanto ve o tolo, que encorda

Cunqueiro cita o falar refraneiro de Sancho e a inserción dos refráns no *Libro del buen amor*. Pero eloxia especialmente a *Ballade des proverbes* do escritor parisino François Villon (1431-?), na que el encontra o verso *Prince, tant vit fol qu'il s'avise*, que lle fai lembrar un refrán da súa infancia mindoniense: *Tanto ve o tolo, que encorda*. Dado que

para el é o precedente dun refrán galego (para min, único) e, dende logo, éo de diversos refráns pan-románicos. Voume deter nisto para comentar catro cousas.

A primeira é que ese *vit* pode ser do verbo *voir* (e daquela significaría *Tanto viu*) ou do verbo *vivre* (e daquela significaría *Tanto vive*). Cunqueiro en 1955 tradúceo como *ve* (*Tanto ve...*) pero a doutrina máis frecuente do refraneiro é que o sentidiño, a sensatez, vén co paso dos anos: por iso parece máis acaído interpretar ese *vit* como *vive* (*Tanto vive o tolo que se fai cordo, que encorda*) E, de feito, na edición de 1957 Cunqueiro traduce xa *Tanto vive...*

A segunda cousa é que ese verso de Villon non é un simple refrán. Encabeza a estrofa final da *ballade* e é ben sabido que no final das cantigas medievais a estrofa final era importante. Os franceses chamábanlle *envoi* (“despedida”³¹) e os provenzais *retornada* e nela, máis ou menos en clave, indicaban a quen se dirixía ou dedicaba o poema. Os italianos chamábanlle *commiato* (“despedida”) e os galegos *fiinda* (finalización, remate)³². Polo tanto ese *Prince* (“Príncipe”) indica que o poema de Villon vai dirixido ó Príncipe (*Prince, tant vit fol qu'il s'avise*) e, polo tanto, se iso é refrán, empezará na palabra *tant*, coma tódolos versos anteriores.

Terceira. O refrán mindoniense *Tanto vive o tolo, que encorda é novo para min*. É a primeira vez que anoto esta paremia; e mesmo o TILG non rexistra o verbo *encordar* con ese valor de “acadar sensatez [unha persoa]”. As paremias máis parecidas que con esa mensaxe lembro poderían ser estas:

Tras dos anos vén o siso... senón é tolo o que o dixo. Anótao Llópiz no seu capítulo Filosóficos co nº 286.

Após das amoladuras chegan as corduras (MAREVA:10).

Cando vexas a corda, acorda (23911225, GEG07136, R1636).

Como dixen, non coñecía ese refrán pero o concepto da cordura dos vellos si que está ben asentado no refraneiro. Este refrán que coloca a sensatez no final da vida expresa o tópico de que a mocidade é tola pero que a vellez é sensata: o ser humano coa idade vólvese máis sensato: *encorda*. É convicción moi antiga: Esparta e Roma xa se dotaran da Gerousía e do Senatus, como fórmula para que os vellos lle puxesen sentidiño ás decisións políticas importantes. O refraneiro galego, coma outros refraneiros, tamén fala da mocidade como época non só da enerxía física³³ senón tamén de tódalas tolemias: *¡Quén fora mozo, e non fora tolo!* (SACO2325); ata o punto de que é mal

³¹ Literalmente *envoi* significa “envío” pero esa palabra úsase, aínda hoxe, en Francia para referirse ó *Ite, missa est*, con que na misa o sacerdote dá por rematada a cerimonia e “envía” os asistentes ó mundo a daren testemuño da súa fe: de aí que *envoi* en francés signifique tamén “despedida”.

³² Na poesía medieval galega as *fiindas* son remate e, por veces, recapitulación pero non indican a quen se dirixe ou dedica o poema. Véxase a voz *fiinda* no DiTerLi [http://www.cirp.es/pls/bal2/f?p=106:2:10143067939573468682::NO:2:P2_TERMINO:fiinda] [12/09/2011].

³³ *Forza de mozos e consello de vellos* (19205, 23911259, 41815, CARRA4060508, CARREA1134, CARU22111888, TABOA2.D.V.). *Os mozos, para loitar; e os vellos, para aconsellar* (23911265, MOREI1130, RODGO2656).

indicio unha mocidade moi sensata³⁴. A vellez acumula experiencia de vida e iso tradúcese en sensatez³⁵. O noso refraneiro só fai tres excepcións a esta regra universal da sensatez progresiva: as gaivotas, as cabras e ... as mulleres que, segundo as paremias, empeoran co paso dos anos³⁶.

Cuarta. Como polo *medio* desa serie de versos intensivos e antitéticos, probablemente hai tamén algunha primeira documentación de diferentes refráns románicos de hoxe, presta reproducir íntegra a *Ballade des proverbes* de François Villon, que Álvaro Cunqueiro nos incitou a lembrar.

*Tant gratte chevre que mal gît,
Tant va le pot a l'eau qu'il brise,
Tant chauffe on le fer qu'il rougit,
Tant le maille on qu'il se débrise,
Tant vaut l'homme comme on le prise,
Tant s'éloigne il qu'il n'en souvient,
Tant mauvais est qu'on le déprise,
Tant crie l'on Noel qu'il vient.*

*Tant aime on chien qu'on le nourrit,
Tant court chanson qu'elle est apprise,
Tant garde on fruit qu'il se pourrit,
Tant bat on place qu'elle est prise,
Tant tarde on que faut l'entreprise,
Tant se hâte on que mal advient,
Tant embrasse on que chet la prise,
Tant crie l'on Noel qu'il vient.*

*Tant parle on qu'on se contredit,
Tant vaut bon bruit que grace acquise,
Tant promet on qu'on s'en dédit,
Tant prie on que chose est acquise,
Tant plus est chere et plus est quise,
Tant la quiert on qu'on y parvient,
Tant plus commune et moins requise,
Tant crie l'on Noel qu'il vient.*

*Tant raille on que plus on n'en rit,
Tant dépent on qu'on n'a chemise,
Tant est on franc³⁷ que tout y frit,
Tant vaut "Tiens !" que chose promise,
Tant aime on Dieu qu'on fuit³⁸ l'Eglise,
Tant donne on qu'emprunter convient,
Tant tourne vent qu'il chet en bise,
Tant crie l'on Noel qu'il vient.*

*Prince, tant vit fol qu'il s'avise,
Tant va il qu'après il revient,
Tant le mate on qu'il se ravise,
Tant crie l'on Noel qu'il vient*

(Favier 1962: 127-128; 289-291).

³⁴ *O que de mozo non tolea, de vello perde a cabeza* (11308, 23911314, MOREI1104, R3377, TABOA2). *O que non tolea de mozo, tolea de vello* (18603, 27003191, RODGO3377). *Quen de novo non tolea, de vello perde a cabeza* (RABA-GEG).

³⁵ *No máis vello está o bo consello* (RODGO3408). *Do vello, o consello* (23911234, CAJARA90). *Atende os consellos dos sabios e dos vellos* (CARRA4190508). *O can vello, se ladra, dá consello* (R1460). *Si ques bon consello, pídeo a home vello* (SACO2327) (Núñez). *Se queres bo consello, pídelo ó home vello* (23911224, MOREI1140, R1611). *Non hai vello que non poida dar un consello* (R3408).

³⁶ *A muller e a gaivota, canto máis vella, máis tola* (42901, C.A., MOREI2025, R2660). *A muller e a gaivota canto máis vellas máis tolas* (43815,158, 44307). *A muller e a gaivota, de vella, é cando tolea* (CARRA4040208). *A muller e as cabras todas, canto máis vellas, máis tolas* (23911247).

³⁷ Franco, exento de imposto.

³⁸ Outras edicións din *fuit*. *Fuit* e *suit* escribíanse igual no século XV pero a diferenza é importante: *suit* significa "segue" e *fuit* "foxe de" ("Tanto se ama a Deus, que se foxe da Igrexa"). Coido que esta lectura é máis coherente co significado global e antitético da balada e por iso a escollo.

Deste tipo de construcións, que expresan as funestas consecuencias de todo o que é excesivo, a fraseoloxía galega ten tamén algúns bos exemplos³⁹.

3. Cunqueiro define frasemas e paremias contextualizando

A fraseografía e a paremiografía teñen, como é natural, normas académicas para defini-las súas unidades. Pero é ben sabido que, por ben feito que estea un dicionario, o lector que aprendeu un fraseoloxismo nese dicionario non sempre atina a usalo con propiedade de significado ou de rexistro, véndose así algunha vez e sen quere-lo en situacións hilarantes ou esperpénticas.

O usuario non académico, en cambio, aquel a quen o dito lle chegou non pola lectura de libros senón polo uso espontáneo de parentes ou veciños, aquel a quen ese dito lle lembra situacións, lugares e voces concretas que provocaron o seu uso e memorización, ten na súa cabeza, tacitamente pero detalladamente claros, todos eses matices de substancia e de contorno. E cando este usuario espontáneo e non académico define un dito non se mete no corsé fraseográfico senón que o contextualiza. E o contexto deixa o óinte perfectamente preparado para reproducir el o uso correcto.

Sen esa contextualización que dá o uso espontáneo é imposible facer unha boa definición académica. En cambio, cunha definición, aínda que estea ben feita, non sempre se garante que o usuario novo atine no uso acaído do fraseoloxismo. Da vida vaise á abstracción pero da abstracción non sempre se volve á vida.

Álvaro Cunqueiro, a pesar das lexítimas matizacións sobre os refráns, valoraba como xoias da linguaxe os primores da fraseoloxía e da paremioloxía. Non só cita 16 refráns no primeiro dos artigos expresamente paremiolóxicos e 12 no segundo: el sabía engarzalos na súa belida prosa; e demorábase en definilos á maneira do usuario non académico: contextualizábaos, deixando o lector preparado para utilizalos el tamén.

³⁹ *Tantas lle din ó home, que mal corazón lle poñen. Tantas lle din ó hom, que tal corazón se lle pon. // Tantas oe a raposa pola semana, que o domingo non pode ir á misa. Tantas ve a rapaza pola semana, que o domingo non pode ir á misa. // Tantas veces vai o xarro á fonte que dunha rompe. Tanto vai a ola á fonte que ó fin se rompe. Tanto vai o cántaro á fonte que ó fin se esfachica e se rompe. // Tanto che quero, tanto che adoro, que non che quito a vida porque non podoo. // Tanto dá a auga na pedra, que a pedra creba. // Tanto dirán heilas, heilas! que veñan cuendas xaneiras. Tanto dirán ¡elas! ¡elas! que veñan cando as Xaneiras. // Tanto bailei coa sobriña do cura, tanto bailei, que me deu quentura. // Tanto fixo meu pai coa aguillada dos bois, que pariu miña nai nove meses despois. // Tanto lle quer o demo ós fillos que lle arrinca os ollos ~ que lle quita os ollos ~ que lles quita os fuciños ~ que lles saca os ollos ~ que lle arranca os ollos ~ que os quere ver asados e cocidos. Tanto lle quer o demo ós fillos que os quer ver asados e cocidos ~ que lles arrinca os ollos. Tanto quixo o demo ós seus fillos, que lles bot'os ollos. // Tanto ben lle fixo o demo á súa nai, que lle comeu os ollos. Tanto lle fai o demo á súa nai que lle quita os ollos. Tanto lle quere o demo á súa nai que lle quita os ollos. Tanto lle quería o demo á súa nai que lle quitou os ollos ~ que lle arrincou os ollos. Tanto lle quixo facer o demo á súa nai que lle quitou os ollos. Tanto o demo lle fai [a] súa nai, qu'hasta que lle quita os ollos, non para. // Tanto lle quixo o corvo á súa nai que lle quitou os ollos. // Tanto lle tarda a saúde ó enfermo que, cando lle vén, non ten remedio. // Tanto pica a pega no trobisco que creba o pico. // Tanto quixo a vella fiar, que non se puido levantar. // Tantos eran os difuntos que nin a dous reás tocaban.*

Por iso vou ofrecer sete exemplos de contextualización definidora que Álvaro Cunqueiro realiza nun único libro (o xa citado *La bella del dragón*). Trátase, en xeral, de frases proverbiais que quedaron na memoria dos galegos e, nalgún caso, de refráns.

Aquí están os nosos ósos, agardando polos vosos

Carpe diem: “aprovéchate ahora que eres joven y hermosa, luminosa y alegre, que ya vendrá la muerte con sus vermes”. Que ya están los huesos de los otros esperando por los nuestros, como dice otra sentencia que puede leerse en algunos camposantos de Galicia: Aquí están os nosos ósos, agardando polos vosos (CUNQUEIRO 1991:196).

Fode todo o que foder quer

Ya les conté en estas mismas páginas de un deán de Cádiz, contra el cual el rey Alfonso hizo una cantiga de maldecir, porque el deán tenía libros de astrología, y con ellos, ayudado, fode todo o que foder quer... (CUNQUEIRO 1991:150).

O xudeo rubio e capado

Aún conservo una libreta de por allá los años cincuenta, en la que iba anotando nombre y circunstancias de capados, encontrados al azar de las cotidianas lecturas. Tengo anotados conocidos tiples de la capilla papal, dos o tres capados bizantinos, otros ingleses y sicilianos, un espía veneciano... y otros más modestos, como un judeo-gallego de Orense en la Edad Media, que haciéndose un padrón por barrios de los que habían de pagar cierto impuesto, lo incluyeron, y no sabiendo el empadronador el nombre suyo, lo apuntó simplemente con estas señas irrefutables: O xudeo rubio e capado (CUNQUEIRO 1991:155).

¡Todos estes comedores de xarda éñchense de fillos!

Hace años, pasando unas semanas del cálido verano en una playa de las rías bajas gallegas, y comentando que en el vecino pueblo de pescadores todas las familias merecían bien el calificativo de numerosas, me dijo el párroco: ¡Todos estes comedores de xarda, éñchense de fillos! (CUNQUEIRO 1991:67).

Soña a cocha co farelo

Hay un refrán gallego que escuché por vez primera en junio de 1931, en una mesa de clérigos, festejando el San Juan. Un cura comentaba que había leído en un periódico que la ley iba a permitir casarse a los ordenados. Y un tío mío, bromista, lo miró a los ojos y comentó: ¡Soña a cocha co farelo! (CUNQUEIRO 1991:122).

Lo que han de comer los gusanos, lo pueden ver los cristianos

Es curioso que el gran alegato en favor del desnudo femenino, es decir, de su sabrosa contemplación, sea hispánico, o por mejor decir, carpetovetónico. Lo creo refrán de las Castillas, y se me antoja invención de clérigo, del Arcipreste de Hita, que parece que fue menos arcipreste de allí que canónigo de Palencia y de Burgos. Está el clérigo medio oculto en el portal de una casa, en la plaza, y

entra apresurada una moza lozana, a la que algo le ha pasado con sus faldas o las ligas de sus medias, o con el corpiño, y se desnuda para arreglar la avería sin fijarse en que allí está, en la sombra, el clérigo espiente. Y cuando lo ve y da un gritito, el clérigo la tranquiliza, como si estuviere en el púlpito explicando la más santa e indiscutible de las doctrinas. Lo que han de comer los gusanos, lo pueden ver los cristianos (CUNQUEIRO 1991:195).

Sete xastres fan un home; e catorce, un testigo

En mi Galicia todavía es posible escuchar historias y refranes. Uno de éstos dice que Sete xastres fan un home, e catorce un testigo. Y cuando a mí, niño, me daban de cena papas de maíz, que aún me gustan, muy calientes, y cada cucharada que va a la boca añadiéndole otra de leche fría, una de las criadas de casa –y nunca mejor empleada la expresión, porque llegaron de niñas y ya iban por los cincuenta en la ocasión– me contaba que una vez le dieron de cena a un sastre, en la casa a la que había ido a hacer calzones para toda la familia, unas buenas papas, mientras que al zuequero y al albañil que repasaba el palomar, les daban tortilla de torreznos, caldo y queso. Papas a un hombre de oficio? ¿Que las pape el demonio que las hizo! (CUNQUEIRO 1991:88).

Por certo que este último está ben localizado no galego nororiental:

¿Papas pra home d'oficio? Pape o demo / vello a quen as fixo. Fala o xastre. ¿Papas me dan? Papas quedarán. Se pone en boca de los canteros, que se quejan, como en los anteriores los sastres, de la mala alimentación, que no les permite trabajar.

Anótase nas dúas beiras do río Eo (F. Lanza e Cotarelo), en Mondoñedo (Noriega Varela), en Pol (Rielo Carballo) e en Lugo (Vázquez Saco (VSACO1:16897 e 16898). Tamén o anota no galego de Asturias X. Babarro: *Papas a un home de oficio, pape el demo a quen las fixo* (Babarro 1993:479).

4. ¿Ten Cunqueiro a posición dos escritores do seu tempo ante a paremioloxía?

Para nos achegarmos aínda máis ó significado real das valoracións que Cunqueiro fixo dos refráns, aínda cómpre situalo no seu tempo e lembrar que certos escritores que, coma el, foran vangardistas antes da Guerra Civil (1936-1939) e que sobreviviron a ela, asumiron despois en España unha moda que viña do outro lado dos Pirineos e que consistía en considera-la uso da fraseoloxía e, sobre todo, da paremioloxía como unha evidencia de falta de orixinalidade, como unha verdadeira chata literaria.

En pouco tempo comenzaron unha batalla literaria contra o uso xornalístico e literario da fraseoloxía e da paremioloxía. A primeira trincheira foi a revista *La Codorniz* (na súa primeira época); pero despois seguiron cadaquén na súa obra persoal experimentando coloca-la fraseoloxía en contextos impredecibles e, polo tanto, sumamente orixinais e creativos: entre outros Laín Entralgo, Rafael Laffón, Adriano del Valle, Blas de Otero e, sobre todos eles, Tono, que só admitía o uso dos fraseoloxismos como material para desconstruír e, así, crear algo novo. *Hay que*

mantener una lucha encarnizada contra las frases hechas: esta era a doutrina das preceptivas literarias de principios dos anos sesenta (ALONSO 1962: 105-109), que cita uns parágrafos de *Conchito*, un libro que Tono publicou en 1957:

Mi respetable y anciana abuelita, que también ha comido lo suyo y posiblemente algo de los demás... [...] Según dice mi robusta chacha, a nuestra casa viene mucha gente gorda. Una de las gentes más gordas que suele venir es una señora delgada que es marquesa. [...] ... han venido a tomar el té, que es unos bocadillos, y una tarta, y unas pastas, y unas tostadas con mantequilla y mermelada. También creo que tiene algo de té, pero menos [...] las marquesas y las duquesas se han puesto a tomar el té como leones, frase que he oído decir a mi respetable y anciana abuelita, aunque se me hace muy cuesta arriba el creer que a los leones les pueda gustar el té. (Tono 1957).

Observando esta posición estética dende o século XXI, percibimos que en boa medida triunfaron, porque a desconstrución leva decenios sendo o ingrediente máxico da publicidade e do humor gráfico. Tamén en galego.

¿E Cunqueiro? Para comprender ben esa posición temos que reler un longo traballo de Luísa Blanco verbo do léxico de Cunqueiro (Blanco 1990: 109-120): nel demostrou con plena erudición que o escritor mindoniense coñecía aquel movemento estético e que en certa medida buscaba tamén ese tipo de orixinalidade.

E, cando non quere usar frases feitas, remoja algúns refráns vellos, incluíndo un arcaísmo (*diz que*), ou cambia unha palabra (*rey* por *enano*):

Su sobrino Evaristo me repetía una aleyuya: Diz que el pescador de caña pierde más de lo que gana. (Otra Gente:175).

A enano muerto, enano puesto. (Merlín: 121).

Outras veces renova a forma dos refráns, dándolles forma de metáfora aposicional, unhas de contido máis práctico e outras de significado máis filosófico:

Tales tierras, tales nabos. (Sochantre, 59). *-¡Mujer lavada, mujer estrenada! -comentaba Alpestor, experimentado.* (Ulises, 73). *-¡Moribundo a la noche, muerto al alba!* (Ulises, 204). *Dos que bien se quieren, uno son.* (Orestes, 172). *Contra tajo, estocada, y viceversa* (Orestes, 59).

Outras veces liga o refrán directamente ó contexto, adaptando a súa mensaxe a unha circunstancia particular:

Que él no había sido tan castrado como la mujer dijera, pues allí estaba lo heredado, y de donde no hay no se quita. (Sochantre, 73).

Pero tamén crea personaxes que parece que inventan ou que se atribúen algunha sentença para impresiona-los interlocutores:

Era muy famoso en fiebres secretas, y tan caro como famoso. -Más afamado - cortó el médico Sabat-, era por cabrón consentido. -La fama, venga de donde venga, siempre hay que pagarla -dijo el escribano. (Sochantre, 50).

Se llevan los mismos ojos al amor que a la guerra -sentenció el hidalgo, (Sochantre, 118).

Outra solución é introduci-las paremias ou frases sentenciosas cun vocativo previo que chama a atención do interlocutor e así intensifica a mensaxe do refrán:

-Madame, los nuevos tiempos no quitan la gorra a nadie. (Sochantre, 122). El lino, señor escribano, nació para ser mazado. (Sochantre, 93). -Señor sochantre, el que no duerme de noche, duerme de día. (Sochantre, 104).

Pero Cunqueiro non foxe dos refráns, mesmo cando escribe en castelán ou traduce un orixinal galego a esa lingua:

y predicó muy sensato el exclaustado de Goás, poniendo muy aparentes las vanidades de este mundo, que "la mujer casada, la pierna quebrada y en casa". (Merlín: 78).

¡No ofendo a tu parentela, rico señor! Donde menos se piensa salta la liebre. (Ulises: 253).

-No dejes para mañana lo que puedas hacer hoy -dijo Sinbad a Sari leyéndole el letrero-. (Sinbad: 105).

-En primer lugar, hermanos, los caminos del Señor son imprevisibles. En segundo lugar, ya dice el refrán que el que la sigue la consigue. (Otra Gente: 131).

Tierra muy afamada en vino y fácil en mujeres, según el refrán: Tierra arenisca, tendencia a putas. (Merlín:196).

-Sosiega, sosiega mi Felipe -me dijo palmeándome en la espalda- No se cogen truchas a bragas enjutas. (Merlín, 104).

nin tampouco foxe das citas eruditas

y Fanto le escuchó decir, se lo escuchó verdaderamente porque Flamenca lo dijo, quizá las palabras recuerdo del refrán de una canción provenzal: La vida de hombre es como una mañana de pájaros. (Fanto Fantini: 114).

E imitante en todo a su padre en el decir y en gestos, me suelta una sentencia: - ¡Que toda la vida es sueño, y los sueños, sueños son! (Otra gente: 185).

Pero ya dijeron los poetas, señora Alicia, usando para ello un solo endecasílabo, aquello de "desesperado, la tiniebla es tuya!" ...

Álvaro Cunqueiro non podía ser aquel Rogelio Rivero, que tiña a fraseoloxía e paremioloxía como estrutura da súa prosa hilarante. Nin tampouco é Lamas Carvajal, para quen a fraseoloxía era o rexistro que lle permitía conectar co proletariado rural e convocalo a erguerse na procura da liberdade e do progreso. Cunqueiro, aínda que

tamén está comprometido co futuro do seu pobo galego e da súa lingua, xa viviu outros mundos e ten outra estética. Luísa Blanco observa que o uso da paremioloxía é máis intenso nas primeiras novelas de Cunqueiro.

Álvaro Cunqueiro ten a mesma raíz cós escritores mindonienses, pioneiros en descubrir, anotar e difundir a fraseoloxía daquelas terras (Lence Santar, Leiras Pulpeiro e Noriega Varela); ten tamén a mesma paixón ca eles pola lingua que nos fai alguén e que nos fai, como el dicía, donos das cousas que con esta lingua nomeamos. Pero Cunqueiro é dun tempo diferente, dunha estética diferente. Por iso, na miña idea, está equidistante do entusiasmo dos descubridores da fraseoloxía mindoniense e do horror á fraseoloxía que no seu tempo predominaba no ámbito do castelán entre os escritores de semellantes ideas estéticas. ¿Por qué?

Porque a obra de Álvaro Cunqueiro forma parte dun proxecto moi íntimo de restauración e dignificación da lingua galega, unha lingua que resiste un proceso de plurisecular de absorción e para a que el formulou o desexo (hoxe xa fraseoloxismo galego de pleno dereito) de que viva *mil primaveras máis*. Esa é a razón de que fraseoloxía e paremioloxía non formen para Cunqueiro un material risible senón, aínda, un factor de autenticidade que as novas xeracións teñen que percibir e recuperar e transmitir. Cunqueiro é galego e é de Mondoñedo.

5. Referencias bibliográficas

5.1. Claves do Tesouro Fraseolóxico Galego (TFG)

- 00001** Algún lugar de Galicia. Información de Xesús Ferro Ruibal.
- 11308** Santa Minia de Brión. Brión (C). Información de Jesús González Castro [VSACO1].
- 13201** Curtis, Curtis (C). MARTÍNEZ MARTÍNEZ, Mª Rosario (1970) *El habla de Curtis y sus cercanías Tesis de Licenciatura*. Universidad de Santiago de Compostela. Febrero de 1970. Citado tamén en Constantino GARCIA: *Glosario de voces galegas de hoxe. Verba, anexo 27*. Universidade de Santiago de Compostela, 1985.
- 15327** Mintiráns, Caberta, Muxía (C). Información de Francisco Canosa Quintáns.
- 19205** Bamiro. Vimianzo (C): Información de Daniel García Blanco. [VSACO1].
- 20301** Lebesende, Queixeiro, Antas de Ulla (LU). Información de M. do Carme Lamela Villaravid.
- 20310** Antas de Ulla, Antas de Ulla (LU). LAMELA VILLARAVID, Carme (1993): *A literatura popular de tradición oral -cántigas, adiviñas e refráns- no concello lugués de Antas de Ulla*. 1993. Inédito
- 21002** Pradeda, Cartelos, Carballedo (LU). Información de Pilar Guerra Otero.
- 21007** Carballedo, Carballedo (LU). RIELO CARBALLO, Nicanor (1972,1973,1974,1975): “Refranero Popular de Carballedo” en *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* XXVIII,1972,1^o-2°,145-156; XXIX,1973,1^o-2°,131-153; XXX,1974,3^o-4°,429-452; XXXI,1975,1^o-4°,111-135.

- 21602** Goá, Cospeito (LU). Información de Mª Xesús Anido Silvosa.
- 23911** ASOCIACIÓN XUVENIL "OS ESTRALOXOS" (2003): *Cántigas, ditos, alcumes... da Ribeira Sacra*. Pantón: Concello de Pantón. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- 24402** RIELO CARBALLO, Isaac (1980): *Cancioneiro da Terra Cha (Pol)*. Sada: Edicións do Castro. *Cuadernos del Seminario de Estudios Cerámicos de Sargadelos* 35. Os catro últimos díxitos indican o número de cantiga.
- 27001** REGUEIRA FERNÁNDEZ, Xosé Luís (1991): *A fala do norte da Terra Cha Memoria de Doutoramento*. Universidade de Santiago de Compostela. Abril de 1991.
- 35115** Ourense. Información de Emma Palacios Rodríguez.
- 40307** Bretoña, Curro, Barro (PO). Información de Xosé Manuel Corredoira Varela.
- 41202** VIDAL MEIJÓN, Ana (1944): *Contribución ó estudio do léxico de Loureiro (Cotobade)*. Memoria de Licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela. Setembro de 1994.
- 41815** Soutelo de Montes. Forcarei (PO). Información de Valentín González Gil [VSACO1].
- 42007** A Golada (PO). Información de José Barrio.
- 42901** Moaña (PO). Información de Carlos Galansky Koper.
- 43815** Poio (PO). APARICIO CASADO, Buenaventura (1992): *A tradición oral en Poio. Claves interpretativas*. Pontevedra: Excma. Deputación Provincial de Pontevedra. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- 43816** Casal, Poio Grande, Poio (PO). Información de Mercedes Ferreira Arís.
- 44307** O Porriño (PO) Información de Mª Flor De Dios Díez.
- 45406** Goián, Tomiño (PO). Información de Mª Adoración Estévez Gómez.
- 45741** Vigo (PO). Información de Mª Flor De Dios Díez.
- 60023** CASTELAO DIÑEIRO, Santiago (1991): *Refranero Berciano*. León: Ediciones Lancia.
- CABANA** CABANA, Darío X. (1974): *Libro do amor*. Vigo: Castrelos.
- CAJARA** CAJARAVILLE, M. (1983): *Debullando folklore*. La Coruña: *La Voz de Galicia*.
- CARRA4** CARRÉ ALDAO, Eugenio (1908): *Refranero gallego*. A Coruña: A Nosa Terra. Os seis últimos díxitos indican día, mes e ano (do século XX) en que se publicaron.
- CARRÉ** CARRÉ ALDAO, Uxío (2000): *Obra narrativa en galego*. Xunta de Galicia. Publicacións do Centro Ramón Piñeiro para a investigación en Humanidades. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- CARREA1** CARRÉ, Lois (PAZ ROCA, M. Carmen ed.): "Aportazón ao refranero. Coleición de refrás recollidos da tradición oral por Lois Carré (1898-1965)", en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4, 2003, 129-141. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- CARU** C(ARUNCHO), R(icardo) (1888): "Cantares y refranes gallegos Recogidos directamente del pueblo por R.C.", en *Diario de Avisos de La Coruña*. Os oito díxitos indican o día, o mes e mailo ano.

- FRANCO** FRANCO GRANDE, X.L. (1972²): *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego*. Vigo: Editorial Galaxia.
- GARBA1** GARCIA BARROS, Manoel (Ken Keirades) (1931): *Contiños da terra*. A Cruña: Nós, Publicacións galegas e Imprenta, volume XLII. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- GARBA2** GARCIA BARROS, Manoel (1976): *Aventuras de Alberte Quiñói*. Vigo: Castrelos MCMLXXVI. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- IGLESIAS** IGLESIAS, Bieito (1994): *Miss Ourense*. Vigo: Galaxia. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- LABAR2** LABARTA POSE, Enrique (1897-1995): “O sacreto do Tío Sanfona. Conto popular”, en *Contos*. Reed. de Lema, X.M. e Varela, X.M. Vigo: Galaxia. Os dous últimos díxitos indican a páxina.
- LOPFE3** LOPEZ FERREIRO, Antonio (1895-1985): *A tecedeira de Bonaval. Episodio da hestorea de Compostela no sigro XVI por ...* A Cruña: Andrés Martínez, 1895. Reed. Vigo: Edicions Xerais de Galicia; 1985.
- MAREVA** MAREVA, Xepe: (1999): *Refráns galegos por orden alfabético. Sentencias - adaxios - aforismos - paremias*. Follato nº1. Palas de Rei: Edicións Lakinfil.
- MOREI1** MOREIRAS SANTISO, Xosé (1977): *Os mil e un refrás galegos do home*. Lugo: Edición do autor. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- MOREI2** MOREIRAS SANTISO, Xosé (1978): *Os mil e un refráns galegos da muller. Apéndice: mulleres cregos, ¿si ou non?* Lugo: Editorial Alvarellos. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- PORTELA** PORTELA PAZOS, Salustiano (1920): “Refranes gallegos recogidos en la provincia de Pontevedra”, en *Utreya* 18,1920, 279 [Os díxitos 6-7 indican nº da revista e 8-9-10 a páxina].
- PRADO** PRADO "LAMEIRO", X.(1928): *Monifates. Primeiro tomo d'a colección de obras teatrás" (Almas sinxelas, Tratos, Luís de Castromouro, A retirada de Napoleón, Todo ten goberno, Un home de sorte)*. Ourense: Imprenta de La Región.
- RABA-GEG** RÁBADE PAREDES, Xesús: Entradas varias na *Gran Enciclopedia Gallega*. s.v. *amor*.
- RODGO2** RODRIGUEZ GONZALEZ, Eladio (1960): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano. Tomo II*. Vigo: Galaxia. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- RODGO3** RODRIGUEZ GONZALEZ, Eladio (1961): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano. Tomo III*. Vigo: Galaxia. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- RODLO2** RODRÍGUEZ LÓPEZ, Jesús (1974): *Supersticiones de Galicia y preocupaciones vulgares*. Lugo: Ediciones Celta.
- SACO2** SACO Y ARCE, Juan Antonio (1881-1987): *Literatura Popular de Galicia. Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos recogidos por Edición e estudio preliminar de Juan Luís Saco Cid*. Vigo: Servicio de Publicacións, Diputación Provincial de Ourense.

Esta edición corresponde ó manuscrito que se estaba imprimindo en 1881 cando o autor morreu.

- TABOAZ** TABOADA CHIVITE, Xesús (2000) *Refraneiro galego. Cadernos de Fraseoloxía Galega* 2, 2000. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- VAZTA** VÁZQUEZ TABOADA, Ángel (1888-2001): *As noites no fogar e outros textos. Coleución de lendas e contos morás*. Reedición de Cabaleiro Carro, Mª Alexandra. Xunta de Galicia. Publicacións do Centro Ramón Piñeiro para a investigación en Humanidades.
- VSACO1** VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): *Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral*. Edición de BELOSO GÓMEZ, Josefa, BUJÁN OTERO, Patricia, FERRO RUIBAL, Xesús e PAZ ROCA, Mª Carmen. *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- VSACO3** PAZ ROCA, Mª Carmen (2007): VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): “Aínda novos manuscritos paremiolóxicos de Vázquez Saco”, en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 9, 2007, 247-293.

5.2. Outra bibliografía citada

- ALONSO SCHÖKEL, Luís, S.I. (1962): *La formación del estilo. Libro del alumno*. Santander: Sal Terrae.
- ARMESTO FAGINAS, Xosé Francisco (1991): *Cunqueiro. Unha biografía*. Vigo: Xerais.
- BABARRO GONZÁLEZ, Xoán (1993): *Galego de Asturias. Delimitación, caracterización e situación sociolingüística*. Tese de Doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- BLANCO, Luísa (1990): *El léxico de Álvaro Cunqueiro*. Anexo 33 da revista *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago. Especialmente pertinente o capítulo 3 «Lenguaje popular e imaginativo: Los refranes; sentencias familiares y proverbiales».
- BUJÁN OTERO, PATRICIA (2003): “El refrán y su sombra (*Faro de Vigo*) por José Sesto”, en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4, 345-370.
- CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús (2009): “ ‘Los adagios son evangelios breves’ . Encendida réplica contra esta sentencia por parte del Padre Feijoo en su carta titulada ‘Falibilidad de los adagios’ ”, en *Paremia* 18, 21-30.
- CELA, Camilo José (1968-1974): *Diccionario secreto*. 1968-1971 Madrid - Barcelona: Alfaguara (2 vol). Nova edición ampliada (2.t en 3 vol.) 1974 Madrid: Alianza Editorial.
- (1988): *Diccionario del erotismo*. Barcelona: Ediciones Grijalbo. 2 vol.
- CORTEZÓN ÁLVAREZ, Daniel (1981): *A vila sulagada*. Sada: Edicións do Castro.
- CUNQUEIRO, Alvaro (1991): *La bella del dragón. De amores, sabores y fornicios*. Edición de César Antonio Molina. Barcelona: Tusquets editores.
- (1994): *Entrevistas a Cunqueiro*. Edición a cargo de Ramón Nicolás Rodríguez. Prólogo de Armesto Faginas. Vigo: Editorial Nigra.
- CURROS ENRIQUEZ, Manuel (1992): *Poesía Galega Completa de Manuel Curros Enríquez*. Edición de Carlos Casares. Vigo: Galaxia.

- DiTerLi EQUIPO GLIFO (dir.) (2003): *Base de datos do Dicionario de Termos Literarios*. Santiago de Compostela. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
[http://www.cirp.es/pls/bal2/f?p=106:2:10143067939573468682::NO:2:P2_TERMO:fiinda] [12/09/2011].
- FAVIER, Jean (1962): *François Villon. Œuvres*. Paris: Éditions Garnier Frères. Fayard.
- FEYJOO Y MONTENEGRO, Fr. Benito Jerónimo (1726): “Voz del Pueblo” en *Teatro crítico universal Discursos varios en todo género de materias, para desengaño de errores comunes: escrito por el muy ilustre señor D. Fr. Benito Jerónimo Feijoo y Montenegro, Maestro General del Orden de San Benito, del Consejo de S. M. &c.* Tomo primero. Discurso I. Reedición de 1778. Madrid: Por D. Joaquín Ibarra, Impresor de Cámara de S. M.
[<http://www.filosofia.org/bjf/bjft101.htm>] [07/02/2011].
- FEYJOO Y MONTENEGRO, Fr. Benito Jerónimo (1750): “Falibilidad de los adagios” en *Cartas eruditas, y curiosas, en que, por la mayor parte, se continúa el designio del Teatro Crítico Universal, impugnando, o reduciendo a dudosas, varias opiniones comunes: escritas por el muy ilustre señor D. Fr. Benito Jerónimo Feijoo y Montenegro, Maestro General del Orden de San Benito, del Consejo de S. M. &c.* Tomo tercero; Carta I. Reedición de 1774 Madrid: Imprenta Real de la Gaceta; 1-10. [<http://www.filosofia.org/bjf/bjfc301.htm>]. [07/02/2011].
- FERNÁNDEZ Y FERNÁNDEZ, Marcelino (1898): *El Franco y su Concejo*. Luarca. Clave XLVIII.
- FERRO RUIBAL, Xesús (1997): “Centenario de Vicente Luís Llopiz Méndez (Olavarría, Buenos Aires 19.4.1896 / Barcelona 22.7.1965). O máis importante e inédito paremiólogo galego”, en *Paremia* 6, 205-206.
(2011): “Paremias meteorolóxicas galegas: crítica e hipótese interpretativa”. en *Tercer Seminari Internacional sobre Refranys Meteorològics*. Universitat de Barcelona (no prelo).
- GRACIÁN, Baltasar (1642-1648 /1993): *Agudeza y arte de ingenio*. Madrid, Emilio Blanco, Turner 1993. [Cito por <http://corpus.rae.es/cgi-bin/crpsrvEx.dll>] [04/08/2011].
- JUNG, C.G. (1969²): *The Structure and Dynamics of the Psyche*. Translated by R.F.C. Hull. Bollingen Series XX. Princeton: Princeton University Press. “Spirit and Life” no V, 319-337.
- LLÓPIZ MENDEZ, Vicente (1954): *Refranero gallego*. Inédito. Museo de Pontevedra. Fascículo 1º de locuciones. Fascículos “Coprológicos”, “Mujer”, “Ironía”. Véxase tamén Ferro (1997).
- NEIRA VILAS, Xosé (1980): *Galegos no golfo de México*. Sada: Ed. do Castro.
- TONO (1957): *Conchito o Memorias de un niño tonto*. Madrid: Taurus.
- VAZQUEZ SACO, Francisco (2003): *Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral. Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003. Edición de BELOSO GÓMEZ, Josefa; BUJÁN OTERO, Patricia; FERRO RUIBAL, Xesús e PAZ

ROCA, M^aCarmen. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.

VIDAL VILLAVARDE, Manuel (2010): “A fin da tregua: os Reis Meigos”, en *Atlántico Diario* 6.1.2010. Opinión.